

Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji

Tina MILAVEC

Izvleček

Pojav S-fibul v 6. stoletju se večinoma povezuje z Langobardi, katerih glavna oblika malega para fibul v ženski noši so bile. Zadnje raziskave kažejo, da to povezovanje pogosto ni upravičeno.

V članku je predstavljenih 41 S-fibul, večina izvira iz velikega grobišča v Lajhu v Kranju (31 fibul). Obdelava slovenskih S-fibul je pokazala nepričakovane značilnosti grobnih celot, ki ne ustrezajo za obravnavano obdobje in prostor sicer običajnim pojavom, kot so na primer kompleti štirih fibul v ženski noši.

Tipološke primerjave obravnavanih S-fibul jih v presenetljivi meri povezujejo s predpanonsko fazo naselitve Langobardov, ne pa z generacijo, ki se je odselila iz Panonije v Italijo, kar bi glede na lego Kranja lahko pričakovali.

Ključne besede: Slovenija, Kranj, pozna antika, Langobardi, fibule, ženska noša

Male živalske fibule v obliki črke S z vsemi podtipi veljajo predvsem od dela Joachima Wernerja¹ Langobardi v Panoniji naprej za langobardsko obliko. Posamezni avtorji² so se z njimi ukvarjali že pred J. Wernerjem in tudi za njim, vendar ostajata njegovi tipologija in kronologija osnova, na katero se raziskovalci še vedno naslanjajo. Pripadnost teh fibul Langobardom in njihovo datiranje s pomočjo zgodovinskih dogodkov, sporočenih v delih *Historia Langobardorum* Pavla Diakona, *Origo gentis Langobardorum* in *Historia Langobardorum codicis Gothani*,

¹ Werner 1962.

² Aberg 1923, 73-79; von Jenny 1940, 22-24; Bott 1952, 39-50; Salin 1959, 26-231.

Abstract

The appearance of S-fibulae in the 6th century is usually connected with the Lombards because S-fibulae were the most common type of small fibulae worn by Lombard women. Recent research has shown that this connection is often not justified.

In this paper, 41 S-fibulae from Slovenia are described, the majority of them from the necropolis in Lajhu in Kranj (31 fibulae). Work on the S-fibulae has given unexpected results as far as composition of the graves is concerned. The combinations of grave goods are not comparable to standard combinations usually found in the area and time period under study, for example, the standard combinations of four fibulae (one pair of small and one pair of large fibulae) in women's graves. Also, typological characteristics of Slovenian S-fibulae have surprisingly shown a connection with the pre-Pannonian phase of Lombard settlement in Europe and not, as previously expected, with the generation of Lombards which had moved from the Pannonian plain to Italy in the year 568. Regarding the geographical position of Kranj these were rather surprising results and would deserve further attention.

Keywords: Slovenia, Kranj, Late Antiquity, Lombards, fibulae, women's costume

sta dve stalnici, ki ju srečujemo pri ukvarjanju z njimi. V času, ki je minil od Wernerjeve objave, so se nakopičile nove informacije, s katerimi se raziskovalci še niso uspeli primerno soočiti. Ursula Koch, ki je opazila zelo pogosto pojavljanje S-fibul v južni Nemčiji, na alamanskem in bavarskem področju, je poskušala razložiti njihovo prisotnost tam ter podrobneje obdelala nekatere Wernerjeve tipe in dopolnila njegove karte razprostranjenosti.³ Kronološko shemo je z novimi raziskavami spremenil in dopolnil Jaroslav Tejral.⁴

³ Koch 1968; 1977; 1980; 1990; 1997a; 1997b; 2001.

⁴ Tejral 1990; 2002; 2005.

Sl. 1: Najdišča S-fibul v Sloveniji.

Fig. 1: Sites of S-fibulae in Slovenia.

V tem članku se bom ukvarjala s primerki S-fibul, najdenimi v Sloveniji, s tem, kako se umeščajo v širšo prostorsko sliko in z nekaterimi globoko zakoreninjenimi tezami o teh predmetih.

V Sloveniji je bilo najdenih šestinštirideset S-fibul na sedmih najdiščih. Šestintrideset fibul je bilo najdenih na grobišču v Lajhu v Kranju,⁵ tri na grobišču in ena v naselbini na Rifniku pri Šentjurju,⁶ dve na grobišču na Sv. Gori pri Rovišču (v objavah tudi Sveta gora v Zasavju),⁷ ena na grobišču Kržišče Iskra v Kranju,⁸ ena na grobišču Pristava pri Bledu,⁹ ena na Sv. Lambertu pri Pristavi nad Stično¹⁰ in en polizdelek fibule na Zidanem gabru nad Mihovim¹¹ (sl. 1).

Od šestintridesetih S-fibul z grobišča v Lajhu sta dve pogrešani (tab. 1), tri pa so bile najdene

⁵ 31 S-fibul z grobišča Lajh v Kranju (brez dveh pogrešanih in treh kasnejših najdb) je bilo objavljenih leta 1980 (Stare 1980) v grobnih kontekstih. Žal pri nastajanju te monografije ni bila upoštevana vsa prvotna dokumentacija izkopavanj, ki so potekala na obravnavanem grobišču med leti 1897-1905, zato so nekatere grobne celote nepravilno sestavljene. Pri pripravi diplomske naloge sem poizkušala rekonstruirati izvirne grobove. Uspelo mi je pripisati S-fibule določenim grobovom in ugotoviti, iz kakšnih predmetov so bile sestavljene posamezne grobne celote. Ker pa ni bilo mogoče natančno pripisati določenih predmetov določenim grobovom, grobnih celot pri obravnavi nisem upoštevala. V tem članku uporabljam številčenje grobov glede na objavo in dodajam oznake rekonstruiranih grobov v opombah. Primerjava objavljenih in rekonstruiranih grobov je prikazana na preglednici (tab. 1).

Za argumente za rekonstrukcije in seznam arhivskih virov glej Milavec 2004.

⁶ Bolta 1981; Ciglencečki 2005.

⁷ Vuga 1974.

⁸ Sagadin 1987, t. 4: 3.

⁹ Kastelic 1960, t. XV: 25.

¹⁰ Bitenc, Knific 2001, kat. 262.

¹¹ Ib., kat. 263.

med zaščitnimi izkopavanji v letih 2004 in 2005. Teh pet fibul na tem mestu ne bo podrobneje obravnavanih. Nove fibule so bile predstavljene na razstavi *Zlata doba Karnija* v Gorenjskem muzeju v Kranju (december 2006-februar 2007).¹²

Razen fibule s Sv. Lamberta, polizdelek z Zidanega gabra in fibule z naselbine na Rifniku so bile vse najdene v grobovih. S pojavljanjem S-fibul na prostoru Slovenije se raziskovalci podrobneje niso ukvarjali, datirane so bile vedno v drugo polovico 6. stoletja, glede na historično sporočeno selitev Langobardov iz Panonije v Italijo leta 568.

Glede na letnice selitev je postavil kronološki okvir tipologiji S-fibul tudi J. Werner v svojem temeljnem delu za arheologijo Langobardov.¹³ Zgodovino in arheologijo Langobardov je razdelil v tri faze: severnodonavsko (489-526/7), panonsko (526/7-568) in italško (po 568). Tako so bile od njegove objave dalje S-fibule uporabljane kot dobro časovno opredeljivi predmeti in so običajno datirale kontekste, v katerih so se nahajale.

J. Tejral se ukvarja z ločevanjem predlangobardskega in langobardskega gradiva v severnem delu srednjega Podonavja, kamor naj bi se Langobardi iz Polabja priselili okrog leta 489.¹⁴ Njegova delitev langobardskega gradiva se od Wernerjeve nekoliko razlikuje. Sestavljajo jo **prva faza** grobišč s polabskim gradivom (470/80-510), **severnodonavska faza** (510/20-540/50), pozna severnodonavska oz. **severnodonavsko-panonska prehodna faza** (540-560) in **panonsko-italška faza** (555-600).¹⁵

Prenovljena kronološka shema J. Tejrala prinaša po mojem mnenju pomembno novost, to je ločevanje najzgodnejših S-fibul tipov Stössen-Záluži in Naumburg-Mochow, ki se pojavljajo na tirinškem območju, od S-fibul severnodonavske langobardske faze.¹⁶ Po Wernerjevi kronologiji namreč tudi tipa Stössen-Záluži in Naumburg-Mochow (pri njem sicer ne pod tema imenoma) spadata v langobardsko severnodonavsko fazo.

¹² Vidrih Perko, Ravnik-Toman, Robežnik 2006.

¹³ Werner 1962.

¹⁴ Kot langobardsko Tejral prepoznava gradivo, ki je sorodno gradivu tirinško-polabskega območja, od koder naj bi se Langobardi, kot eni izmed polabskih Germanov, priselili.

¹⁵ Tejral 2005, 137-160.

¹⁶ Na tem mestu je smiselno poudariti, da se zavedam nevarnosti etničnega opredeljevanja v času preseljevanja ljudstev. Kar bi želela poudariti, je, da uporabljam izraz langobardska, tirinška ali alamanska fibula kot oznako za predmet, ki je bil najden na območju, kjer naj bi glede na zgodovinske virove določeno ljudstvo v določenem času živelo, oz. ki je bil že prej v relevantni strokovni literaturi z istimi argumenti (okvirni prostor in čas iz zgodovinskih virov) prepoznani kot langobardski, tirinški ali alamanski. Seveda nič ni dokončno in dokazljivo, nevarnosti krožnega dokazovanja prežijo na arheološke interpretacije za

Tab. 1: Primerjava objavljenih in rekonstruiranih grobov iz Lajha v Kranju.

Tab. 1: A comparison of published and reconstructed graves from Lajh in Kranj.

S-FIBULE / S-FIBULAE <i>t. / pl.</i>	Grob / Grave (Stare 1980)	Prvotni grob / Original grave (Stare 1980)	Prvotni grob / Original grave
I: 4,5	31	Šmid 1905 (31)	Šmid 1905/31
I: 13; 2: 9	104	Šmid 1905 (104)	Šmid 1905/104
2: 1; in ena pogrešana / and one missing	112	Šmid 1905 (112)	Šmid 1905/112
2: 2,3	133	Šmid 1905 (133)	Šmid 1905/133
I: 12,14,15	160	Šmid 1905 (160)	Šmid 1905/160
2: 13,14	170	Šmid 1905 (170)	Šmid 1905/170
I: 6	182	Šmid 1905 (182)	Šmid 1905/182
2: 8	192	Šmid 1905 (192)	Šmid 1905/192
I: 9	195	Šmid 1905 (195)	Žmavc 1903/96
2: 11	207	Šmid 1905 (207)	Šmid 1905/207
I: 7,8	243	Žmavc 1903 (29)	Žmavc 1903/29
2: 10	277b	Žmavc 1903 (61)	Pavšlar 1899/18
2: 6	277b	Žmavc 1903 (61)	Žmavc 1903/61
2: 15	292	Žmavc 1903 (76)	Žmavc 1903/76
I: 10; in ena pogrešana / and one missing	312	Žmavc 1903 (96)	Žmavc 1903/96
3: 1	336	nakup / purchase NM 1937, Pavšlar 1899, 1901-1904, grob / grave 8	Pavšlar 1899/8
I: 11	346	nakup / purchase NM 1937, Pavšlar 1899, 1901-1904, grob / grave 18	Pavšlar 1899/18
I: 3; 2: 4	349	nakup / purchase NM 1937, Pavšlar 1899, 1901-1904, grob / grave 21	Pavšlar 1901/21
2: 12	371	nakup / purchase NM 1937, Pavšlar 1899, 1901-1904, grob / grave 43	Pavšlar 1899/13
2: 7	389	nakup / purchase NM 1937, Pavšlar 1899, 1901-1904, grob / grave 61	Žmavc 1903/61
I: 1,2	/	izkop / excavations Schulz 1901	Schulz 1901/47
2: 5	/	zgodnje najdbe / early finds 1897-1900	?

Najstarejše tirinške S-fibule se po Tejralu v severnem srednjem Podonavju v prvi langobardski fazi (z izjemo enega primerka v Šakvicah na Moravskem) ne pojavljajo, pojavijo pa se kasnejši tipi v drugi, severnodonavski fazi, v kateri naj bi Langobardi že začeli izdelovati zanje značilne oblike drobnega gradiva (na primer S-fibule tipa Poysdorf), po katerih bi jih lahko ločili od ostalih polabskih Germanov. S-fibule izvorno niso izključno langobardski, ampak širši tirinško-polabskogermanski pojav. Kot eni od polabskih Germanov so jih Langobardi poznali,

vsakim vogalom. Moje predpostavke ne temeljijo na tem, da so na tem in tem mestu gotovo živeli Langobardi, ampak na tem, da vse kaže, da zelo verjetno so. Prav tako se ne želim ukvarjati s tem, ali so se nosilke S-fibul počutile kot Langobardinje, Rimljanke ali Frankinje. Ta nivo interpretacije mi je trenutno nedosegljiv. Dovoljeno pa je, da se vprašam, kaj je v danem trenutku v dani grobni celoti bolj verjetno. Prim. npr. Brather 2004.

vendar se ne pojavljajo v njihovi najzgodnejši fazi po prihodu v severno srednje Podonavje. Očitno so šele kasneje razvili oblike, ki jih precej gotovo lahko povezujemo z njimi.

Vendar pri tem niso bili edini. Vedno bolj se namreč kaže dejstvo, da so bile S-fibule že od začetka priljubljen del noše več germanskih ljudstev, ki so razvila svoje različice osnovne oblike.¹⁷

Druga večja razlika je razbijanje Wernerjeve panonske faze na dve, na prehodno severnodonavsko-panonsko in na panonsko-italsko fazo, kar se je, vsaj za kranjsko grobišče v Lajhu, pokazalo kot ustrezno. Morda je to prikaz ločevanja dveh valov selitev v Panonijo v letih 526/7 in 546/7 ali pa ločevanja generacije, ki je prispela v Panonijo, od tiste, ki jo je zapustila in odšla v Italijo. Razi-

¹⁷ Prim. Losert, Pleterski 2003, Verbreitungskarte 21.

skava slovenskih S-fibul je namreč pokazala, da je zastopanost najpoznejših tipov, ki jih raziskovalci uporabljajo kot povezavo med Panonijo in Italijo, zanemarljiva v primerjavi s tipološko zgodnejšimi primerki, ki se navezujejo na starejše obdobje bivanja v Panoniji.

Slovenski primerki S-fibul se tudi v nekaterih drugih značilnostih razlikujejo od evropske slike v obravnavanem času, zato si jih lahko najprej približje ogledamo.¹⁸

Najstarejše so majhne S-fibule s prečnimi ali podolžnimi grebeni po telesu, njihov pojav pa je datiran že v konec 5. stoletja. Tiste s prečnimi se delijo v dva tipa, levosučne predstavljajo tip Stössen-Záluži, desnosučne pa tip Naumburg-Mochow.¹⁹ Med slovenskimi imamo primerek tipa Stössen-Záluži (*t. 1: 1*) z grobišča Lajh v Kranju.²⁰ Fibule tega tipa se pojavljajo na tirinškem in alamanskem območju in na Češkem. J. Werner jih postavlja v svojo severnodonavsko langobardsko fazo, J. Tejral pa poudarja, da se v severnem delu srednjega Podonavja (razen v Šakvicah) ne pojavljajo.²¹

Prvotno v istem grobu kot prva se je nahajala še ena S-fibula z okrasom prečnih in podolžnih grebenov²² (*t. 1: 2*). To in njej podobne S-fibule je U. Koch uvrstila med primerjave S-fibulam iz grobov 9 in 110 na grobišču v Pleidelsheimu,²³ ki jih povezuje s tirinškimi predlogami in vplivi. Kranjska fibula je omenjenim sicer zelo podobna, vendar se zdi, da oblika grebenov v sredinskem polju močno spominja na meander, kakršnega v bolj dodelani obliki najdemo na S-fibulah tipa Poysdorf, ki pripadajo severnodonavski fazi. Izključno vrezan okras, primerljivost z zgodnjimi tirinškimi

fibulami²⁴ ali malo poznejšimi fibulami tipa Poysdorf ter nahajanje v grobu skupaj s primerkom tipa Stössen-Záluži skupaj so najverjetneje dovolj, da uvrstim to fibulo v **severnodonavsko** (510/20-540/50) **fazo**.

Značilna oblika za severnodonavsko fazo, tako po Wernerju kot po Tejralu, je tip Poysdorf,²⁵ datiran v 1. polovico 6. stol. Po obliki kljuna oziroma gobčka fibule tega tipa še popolnoma spominjajo na tipe, kot je Stössen-Záluži, okrašene so izključno z vrezi, meandrom na sredini, pogosto imajo majhno ušesce. V Sloveniji je najdenih sedem primerkov tega tipa, štiri na grobišču v Lajhu v Kranju, dve na Sv. Gori in ena na Rifniku pri Šentjurju. Poleg meandra na sredini telesa ima ta tip S-fibul lahko okras podolžnih ali prečnih grebenov ali celo vrezanih trikotnikov na obeh vratovih. H. Losert jih glede na ta okras deli v podtipe 1-3.²⁶ Vse slovenske fibule so okrašene s podolžnimi grebeni kot tudi primerki iz groba 26 v Čelakovicah, iz Nikitscha in Amiens²⁷ in model iz Poysdorfa.²⁸ Fibuli s Sv. Gore sta tipična razkošna primerka svoje vrste²⁹ (*t. 3: 2,3*), bolj preprosta je S-fibula tega tipa, pred kratkim odkrita na naselbini na Rifniku (*t. 3: 6*).³⁰

Kranjski primerki izvirajo iz treh grobov. V grobu 349 je bila najdena bolj preprosta levosučna S-fibula³¹ tipa Poysdorf (*t. 1: 3*), skupaj s še eno S-fibulo z vrezanimi trikotniki. Ta fibula ima natančne primerjave v Herbrechtingenu,³² Kösingenu³³ in Gemoni.³⁴ V grobu 31 sta bili najdeni dve S-fibuli tipa Poysdorf³⁵ (*t. 1: 4,5*), desnosučni in bolj preproste izdelave. Poleg naštetih bi po mojem mnenju k temu tipu lahko prištevali tudi fibulo iz groba 182³⁶ (*t. 1: 6*), saj je okrašena s po enim podolžnim grebenom na vratovih in shemati-ziranim, a še prepoznavnim meandrom na sredini. J. Tejral razporeja S-fibule tipa Poysdorf v tipa A in B, pri čemer spadajo v tip A že obravnavane, klasične oblike, v tip B pa že bolj shematične, po

¹⁸ Zaradi problematične objave grobišča v Lajhu (glej Knific 1995) grobnih celot ne morem v celoti uporabiti pri nadaljnjih analizah. Fibule bodo zato obravnavane v glavnem tipološko in le v povezavi s tistimi predmeti, katerih prisotnost v grobu je preverljiva.

¹⁹ Tejral 2002, 335-336. Pri teh fibulah prihaja med Tejralom in H. Losertom do majhnih razlik v določanju tipov. Po Tejralu imajo vse S-fibule tipa Stössen-Záluži odprt kljun, vse tipa Naumburg-Mochow pa zaprt, Losert pa deli vse levosučne v tip Stössen, ki ima zaprt kljun, in tip Záluži, ki ima odprt kljun (Losert, Pleterski 2003, 174-175). V članku se ravnam po Tejralovi tipologiji.

²⁰ Stare 1980, t. 120: 5. V objavi obravnavana kot posamična najdba, glede na originalno dokumentacijo fibula izvira iz izkopavanj F. Schulza leta 1901, grob 47.

²¹ Tejral 2002, 335-336; Losert, Pleterski 2003, Verbreitungskarte 21.

²² Stare 1980, t. 120: 4. V objavi obravnavana kot posamična najdba, glede na originalno dokumentacijo fibula izvira iz izkopavanj F. Schulza leta 1901, grob 47.

²³ Koch 2001, Taf. 7: 3,4; Taf. 44: 4.

²⁴ Npr. Bertram 1995, Taf. 8; Quast 1997, Abb. 181.

²⁵ Po Tejralu tip Klučov-Holásky-Poysdorf.

²⁶ Losert, Pleterski 2003, 170-171.

²⁷ Werner 1962, 77.

²⁸ *Ib.*, Taf. 38: 12.

²⁹ Vuga 1974, t. 2,3. Posamični najdbi.

³⁰ Ciglencečki 2005, Abb. 2: 2.

³¹ Stare 1980, t. 105: 12. Fibula izvira iz izkopavanj T. Pavšlarja leta 1901, grob 21.

³² Werner 1935, Taf. 10: 3.

³³ Knaut 1993, Abb. 24: a.

³⁴ Ahumada Silva 2001, Tav. IV.

³⁵ Stare 1980, t. 16: 5,6. Fibuli izvirata iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 31.

³⁶ *Ib.*, t. 61: 5. Fibula izvira iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 182.

njegovih besedah degenerirane, fibule.³⁷ Morda bi k tej zadnji skupini lahko prištevali S-fibulo iz groba 182.

Blizu mlajšim fibulam tipa Poysdorf šteje Tejral (sicer s pomisleki) zaradi oblike kljuna fibuli s pletenino iz Šakvic na Moravskem in ob tem omenja kot primerjavi tudi dve podobni fibuli iz Lajha v Kranju.³⁸ Ti dve S-fibuli sta bili najdeni v grobu 243³⁹ (*t. I: 7,8*), okrašeni sta s trotračno pletenino, kljune pa imata nekoliko drugačne od moravskih primerkov, bolj primerljive s fibulami iz časa ok. leta 550.⁴⁰ J. Werner ju je zaradi pletenine datiral pozno, okrog leta 600,⁴¹ glede na moravske primerjave pa bi morda lahko trdili, da spadajo v resnici med zgodnejše S-fibule, na primer v Tejralovo prehodno fazo.

Še dve S-fibuli se po mojem mnenju uvrščata v severnodonavsko fazo. Najdeni sta bili na Rifniku nad Šentjurjem v grobu 57.⁴² Prva rifniška fibula (*t. 3: 4*) je okrašena z vrezanimi prečnimi grebeni in trikotniki ter ima dobro primerjavo v S-fibuli iz groba 13/73 v Teurniji.⁴³ Glede na izključno vrezan okras, preprosto obliko kljuna ter motiv trikotnikov in prečnih grebenov, ki se pojavlja pri več zgodnjih S-fibulah, bi jo lahko postavili v severnodonavsko fazo.

Druga (*t. 3: 5*) ima telo okrašeno s shematizirano pletenino, gobček in ušesce pa ima oblikovana tako kot tip Poysdorf. Glede na podobne primere okrasa zelo shematizirane pletenine bi jo lahko primerjali s fibulama iz Borotic in Klučova, ki ju Tejral postavlja sočasno z mlajšo varianto tipa Poysdorf.⁴⁴ Podoben okras imata tudi fibula iz groba 38 v Güttingenu,⁴⁵ ki je sicer najdena v grobu, datiranjem v pozno 6. stoletje, in S-fibula iz Nordendorfa.⁴⁶ Oblika gobčka in ušesca rifniške fibule govori predvsem za podobnost s tipom Poysdorf.

Po Tejralovi kronološki shemi sledi tirinški in severnodonavski fazi **severnodonavsko-panonska prehodna faza** (540-560). To fazo gotovo zaznamuje tip Schwechat-Pallersdorf (Bezenye), datiran v

sredino 6. stol. V Sloveniji je bilo najdenih devet primerkov, od tega jih je pet tipološko zelo značilnih, štirje pa nekoliko odstopajo. Za ta tip je značilno, da je telo razdeljeno v sedem polj, od katerih so tri okrašena z vstavljenimi okrasnimi kamni ali stekelci, štiri pa s podolžnimi grebeni. V večini primerov to pomeni po tri grebene na vratovih in po pet na telesu. Na kranjskem grobišču v Lajhu so bile take fibule najdene v treh grobovih. V grobu 312⁴⁷ se po objavi nahaja ena S-fibula, glede na originalno dokumentacijo pa mi je uspelo ugotoviti, da sta temu grobu v resnici pripadali dve enaki fibuli, ena od njiju je bila kasneje napačno pripisana grobu 195.⁴⁸ Prvotni grob je št. 96 in izvira iz izkopavanj J. Žmavca leta 1903.⁴⁹ Ti dve S-fibuli se od običajnega tipa razlikujeta v tem, da imata samo sredinsko polje izpolnjeno s stekelcem ali kamnom, medtem ko sta trikotni polji izpolnjeni z grebeni, oblikovanimi v trikotnik (*t. I: 9,10*).

V grobu 346 se je glede na objavo nahajala ena klasična S-fibula tipa Schwechat-Pallersdorf⁵⁰ (*t. I: 11*), pri pregledu dokumentacije izkopavanj pa sem ugotovila, da v ta grob v resnici spada še ena S-fibula, ki je v objavi postavljena v grob 277b.⁵¹ Ta fibula je bila do sedaj obravnavana prav tako kot tip Schwechat-Pallersdorf, pri podrobnejšem opazovanju pa je mogoče ugotoviti, da ima grebene razen v enem polju uvite in tako v resnici predstavlja primerek tipa Várpalota 19.

Ena fibula obravnavanega tipa klasične oblike je bila najdena v grobu 160⁵² (*t. I: 12*) skupaj s še dvema S-fibulama. Poleg grobišča Kranj-Lajh so bile po ena S-fibula tipa Schwechat-Pallersdorf najdene še v grobu 83 na Rifniku⁵³ (*t. 3: 7*), v grobu 210 na blejski Pristavi⁵⁴ (*t. 3: 8*), v grobu 12 na kranjskem grobišču Križišče-Iskra⁵⁵ (*t. 3: 9*) ter na Zidanem gabru nad Mihovim⁵⁶ (*t. 3: 10*). Rifniška in blejska sta klasične oblike, kranjska ima sredinsko polje namesto s kamnom ali stekelcem izpolnjeno s štirimi krožci s piko, trikotni polji pa z grebeni, oblikovanimi v trikotnik. Z Zidanega gabra prihaja polizdelek - po obliki prav tako klasična S-fibula tega tipa. Tip Schwechat-Pallersdorf je bil v svojem času očitno zelo priljubljena in tudi zelo

³⁷ Tejral 2002, 341; Abb. 19.

³⁸ *Ib.*, 341.

³⁹ Stare 1980, t. 74: 11,13. Fibuli izvirata iz izkopavanj J. Žmavca leta 1903, grob 29.

⁴⁰ Losert, Pleterski 2003, 172; Abb. 23: 16,17.

⁴¹ Werner 1962, 126.

⁴² Bolta 1981, t. 10: 7,8.

⁴³ Piccotini 1976, 27-28.

⁴⁴ Tejral 2002, Abb. 19.

⁴⁵ Fingerlin 1964, Taf. 1: 3; Fingerlin 1971, Taf. 18: Gr. 38: 1; Steuer 1997, Abb. 298.

⁴⁶ Franken 1944, Taf. 6: 3.

⁴⁷ Stare 1980, t. 91: 16.

⁴⁸ *Ib.*, t. 64: 2.

⁴⁹ Milavec 2004, 36-37.

⁵⁰ Stare 1980, t. 104: 7.

⁵¹ *Ib.*, t. 83: 5.

⁵² *Ib.*, t. 54: 8. Fibula izvira iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 160.

⁵³ Bolta 1981, t. 14: 3.

⁵⁴ Kastelic 1960, t. XV: slika 25.

⁵⁵ Sagadin 1987, t. 4: 3.

⁵⁶ Bitenc, Knific 2001, kat. 263.

posnemana oblika, zato ima precej različic, ko kamne ali stekelca zamenja vrezan okras. Mislim, da te različice lahko časovno uvrstimo sočasno s klasičnimi primerki in ne kasneje.

Iz groba 104 s kranjskega grobišča v Lajhu prihaja še ena S-fibula, ki sem se jo odločila šteti v tip Schwechat-Pallersdorf⁵⁷ (*t. 1*: 13). Je večja od ostalih, ima glavi pravokotne oblike, podobno poznim cloisonné oziroma paragrafskim S-fibulam panonsko-italske faze (glej spodaj), telo pa ima okrašeno z vrezji, ki posnemajo razdelitev tipa Schwechat-Pallersdorf, le da so polja, ki bi naj jih krasili kamni ali stekelca, okrašena z vtisnjenimi krožci in pikami. Velike S-fibule z večinoma pravokotnimi glavami se pojavljajo pogosto, vendar so si med seboj po okrasu precej različne. Najdene so bile na primer v grobu 1 v Gröbzigu,⁵⁸ v Nordendorfu,⁵⁹ v grobu 680 v Straubingu,⁶⁰ v grobu 1 v Aderstedtu⁶¹ in grobu 451 v Altenerdingu,⁶² dve iz Cléryja je objavil Werner,⁶³ dve veliki primerljivi fibuli iz groba 2 iz Lützna⁶⁴ in Andrazza di Forni di Sopra⁶⁵ pa nimata pravokotno oblikovanih glav.

Med pomembnejše dokaze za to, da se je ta tip S-fibul gotovo začel razvijati v prehodni, ne pa šele v panonsko-italski fazi, šteje še en polizdelek tega tipa, najden v Mušovu na Moravskem.⁶⁶

Med druge oblike prehodne faze štejem med slovenskimi fibulami tudi tri fibule, ki so si v osnovi podobne v tem, da so okrašene s podolžnimi grebeni, le sredino imajo različno oblikovano. Najbližje tipu Schwechat-Pallersdorf sta dva primerka, najdena v grobu 160 grobišča Kranj-Lajh skupaj ravno s fibulo tega tipa⁶⁷ (*t. 1*: 14,15). Okrašena sta s podolžnimi grebeni in sredinskim kamnom oz. stekelcem. Označuje ju to, da imata tudi glavi oblikovani pravokotno oziroma v oči vstavljena pravokotna kamna ali stekelci. V tem se razlikujeta od vseh ostalih S-fibul na našem prostoru. H. Losert podobne primerke imenuje južnonemški derivati tipa Schwechat-Pallersdorf,⁶⁸ najdeni pa so bili na

primer tudi v Vörsu⁶⁹ in Čedadu.⁷⁰ Morda je vredno omembe, da je bil v Bad Deutsch-Altenburgu najden model zelo podobne S-fibule s pravokotnim sredinskim poljem za vlaganje kamna ali stekelca, po tremi podolžnimi grebeni na vratovih in pravokotno vrezanimi očmi.⁷¹

Naslednji primerek, ki ga predvsem zaradi izključno vrezanega okrasa prištevamo v to fazo, je iz groba 112 iz Lajha v Kranju (*t. 2*: 1) (ena od dveh S-fibul iz tega groba je pogrešana).⁷² Ta fibula je okrašena samo s tremi podolžnimi grebeni, od katerih je srednji narezan v kvadratke. S podolžnimi grebeni okrašena S-fibula je bila najdena v grobu 19 v Rendnu v Nemčiji,⁷³ naši bolj podobna je na primer ena z dvema narezanimi grebenoma iz groba 179 iz Weingartna⁷⁴ in še ena z dvema okrašenima grebenoma iz Merdingna.⁷⁵ Po okrasu telesa sta kranjski fibuli sorodni še S-fibuli z živalskimi glavicami iz groba 140 v Pleidelsheimu.⁷⁶ Dve S-fibuli z narezanim srednjim grebenom sta bili najdeni tudi v grobu 810 v Straubingu.⁷⁷

Verjetno naslednica zgodnjih ploskih S-fibul, okrašenih z vrezanimi trikotniki (npr. primerka z Rifnika in Teurnije), je tip Värpalota 34, ki ima po sredini telesa vrezane trikotnike. Pri nas so bile štiri najdene na grobišču v Lajhu v Kranju. En par je iz groba 133⁷⁸ (*t. 2*: 2,3), ena fibula je iz groba 349⁷⁹ (*t. 2*: 4), najdena skupaj s primerkom tipa Poysdorf, ena fibula pa je sedaj v Naravoslovnem muzeju na Dunaju (*t. 2*: 5), izvira pa iz prvih izkopavanj v Lajhu med leti 1897-1900.⁸⁰ Primerjave temu tipu je J. Werner našel le v Inzingu⁸¹ in Čedadu.⁸² Izključno vrezan okras spominja še na S-fibule severnodonavske faze, vendar oblika glave in kljuna govori že za uvrstitev v panonsko prehodno fazo.

⁵⁷ Stare 1980, t. 39: 3. Fibula izvira iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 104.

⁵⁸ Schmidt 1975, Taf. 61: 1c.

⁵⁹ Franken 1944, Taf. 6: 8.

⁶⁰ Geisler 1998, Taf. 240: 1.

⁶¹ Schmidt 1961, Taf. 41: m; Schmidt 1975, Taf. 44: 3.

⁶² Sage 1984, Taf. 195: 10.

⁶³ Werner 1961, Taf. 46: 279a,279b,284.

⁶⁴ Schmidt 1975, Taf. 108: 16.

⁶⁵ Menis 1990, 449: X.130.

⁶⁶ Tejral 2002, 344.

⁶⁷ Stare 1980, t. 54: 6,7. Fibule izvirajo iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 160.

⁶⁸ Glej op. 40.

⁶⁹ Sági 1964, Taf. XXX: 2.

⁷⁰ Fuchs, Werner 1950, Taf. 32: B6,7,8.

⁷¹ Fitz 1987-1988, 60: 1.1.

⁷² Stare 1980, t. 41: 9. Fibuli izvirata iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 112.

⁷³ Schmidt 1961, Taf. 41: h.

⁷⁴ Roth, Theune 1995, Taf. 55: C 1b.

⁷⁵ Fingerlin 1971, Taf. 83: Gr. 145: 2.

⁷⁶ Koch 2001, Taf. 59: 4,5.

⁷⁷ Geisler 1998, Taf. 305: 3,4.

⁷⁸ Stare 1980, t. 47: 4,5. Fibuli izvirata iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 133.

⁷⁹ *Ib.*, t. 105: 13. Fibula izvira iz izkopavanj T. Pavšlarja leta 1901, grob 21.

⁸⁰ *Ib.*, t. 135: 11.

⁸¹ Bott 1952, Taf. 3: 4,5.

⁸² Fuchs, Werner 1950, Taf. 32: B1.

Naslednji tip S-fibul, ki ga prištevam v prehodno fazo, saj se v Italiji ne pojavlja, je tip Nikitsch-Kranj, kot ga je določil že J. Werner. Datiran je v prvo tretjino 6. stol. Fibule tega tipa so majhne, podobne ptičjim fibulam, okras pa je podoben tipu Schwechat-Pallersdorf. Telo ima razdeljeno v tri polja, v sredinsko polje ima vstavljen okrasni kamen ali stekelce, ostali dve polji pa sta okrašeni z grebeni (bolj ali manj) oblikovanimi v trikotnik. Fibule tega tipa so razprostranjene na zahodnem Madžarskem, v vzhodni Avstriji ter na bavarskem in alamanskem področju. V Sloveniji so najdene tri S-fibule tega tipa, vse na grobišču v Lajhu v Kranju. Par prihaja iz groba, rekonstruiranega glede na originalno dokumentacijo izkopavanj grobišča kot grob 61 iz izkopavanj J. Žmavca leta 1903 (*t.* 2: 6,7) (v objavi grobišča sta to skupaj grobova 277 in 389⁸³). Še ena fibula tega tipa je iz groba 192⁸⁴ (*t.* 2: 8). Primerjave se najdejo v grobu 24 v Nikitschu,⁸⁵ grobu 751 v Weingartnu,⁸⁶ grobu 9 v Fertöszentmiklósu⁸⁷ ter grobovih 192 in 127 v Altenerdingu.⁸⁸

Še en tip S-fibul, ki je po zunanem obrisu podoben tipu Nikitsch-Kranj, je tip, ki ga je J. Werner opredelil kot tip Várpalota 34-Vinkovci in ga datiral v prvo polovico 6. stol. Že sam J. Werner je tip delil dalje v različne podtipe, za njim sta to storila tudi U. Koch⁸⁹ in H. Losert.⁹⁰ Slovenski primerek tega tipa izvira iz kranjskega grobišča v Lajhu, grob 104⁹¹ (*t.* 2: 9). Po Kochovi bi spadal v tip Várpalota/Vinkovci, po Losertu pa v tip Kipfenberg-Várpalota, varianta 2. Telo ima okrašeno s spiralo ali diagonalno voluto v sredinskem polju, polji ob glavah pa z grebeni, oblikovanimi v trikotnike. Za ta tip S-fibul je značilna razprostranjenost v severni Franciji in južni Nemčiji, na Tirinškem, Češkem in v Italiji ga ni, v Panoniji pa je redek. U. Koch je mnenja, da so ga izdelovali v Franciji, na vsak način pa ne spada med značilne langobardske tipe. J. Tejral ga je postavil med najpoznejše tipe S-fibul⁹² verjetno zato, ker se na

severnodonavskem območju skoraj ne pojavlja, kar pa ni zadosten razlog za tako datacijo.

Temu tipu podobna je S-fibula s Sv. Lamberta pri Pristavi nad Stično (*t.* 3: 11), ki ima v sredinskem polju namesto spirale dvojno črko X. Natančne primerjave tej fibuli nisem našla, ker pa se v vseh ostalih značilnostih ujema s tipom Várpalota/Vinkovci, jo postavljam v isto fazo.

Značilna tipa S-fibul, ki spadata v **panonsko-italsko fazo** po Tejralu (555-600), saj se nahajata tako v Panoniji kot v Italiji, pa tudi na alamanskem področju, sta tip Várpalota 19 in cloisonné S-fibule.⁹³ Ta dva tipa se v Italiji razvijata dalje, kar pa ne velja za ostale S-fibule iz predhodnih faz, razen tipa Sarching. Značilnost tipa Várpalota 19 so štiri z uvitimi grebeni okrašena polja med tremi polji z vloženi kamni ali stekelci. Po tem, da so grebeni uviti, se razlikuje od tipa Schwechat-Pallersdorf, ki ga je najverjetneje nadomestil. V kranjskem Lajhu sem, kot že omenjeno, prepoznala eno fibulo tega tipa⁹⁴ (*t.* 2: 10).

Več je cloisonné S-fibul. Zanje je značilno, da se s kamni ali stekelci okrašena polja združijo v eno samo, znotraj predeljeno polje, izpolnjeno s kamni ali steklenimi ploščicami. Telo fibul je vedno bolj široko in ponekod prehaja v okrogle ploščate oblike, nekatere druge forme cloisonné S-fibul pa prehajajo preko takšnih s pravokotno oblikovanimi glavami v obliko parafraga. Vse štiri slovenske cloisonné S-fibule so bile najdene na kranjskem grobišču v Lajhu. Dve sta si skoraj popolnoma enaki, v sredini imata predvidene po tri steklene ploščice, razlikujeta se le v okrasu grebena, ki obrobja predelke za ploščice. Greben na prvi je naščipan, na drugi pa narezan v kvadratke. Prva fibula je iz groba 207⁹⁵ (*t.* 2: 11), druga pa iz groba 371⁹⁶ (*t.* 2: 12). Natančne primerjave po številu predelkov za ploščice imata na primer v grobu 2 v Rácalmásu,⁹⁷ v grobu 480 v Straubingu⁹⁸ in v grobu 2/75 v Teurniji.⁹⁹

Drugi dve od klasičnih primerkov nekoliko odstopata. Po obliki in okrasu sta si skoraj enaki, levosučni, imata dve različni živalski glavici in v sredini pet razdelkov za kamne ali stekelca. Ena od glavici ima ušesce, druga izgleda ptičja, nasproti

⁸³ Stare 1980, t. 83: 4; t. 110: 10.

⁸⁴ *Ib.*, t. 63: 4. Fibula izvira iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 192.

⁸⁵ Beninger, Mitscha-Märheim 1970, Taf. 5: 68.182,68.183.

⁸⁶ Roth, Theune 1995, t. 274 A: 1.

⁸⁷ Tomka 1980, Abb. 8: 7; Menis 1990, 58-59.

⁸⁸ Sage 1984, Taf. 194: 6; Taf. 195: 7,8; Losert, Pleterski 2003, 166-167.

⁸⁹ Koch 2001, 217-218, 554-555.

⁹⁰ Losert, Pleterski 2003, 167-168.

⁹¹ Stare 1980, t. 39: 2. Fibula izvira iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 104.

⁹² Tejral 2002, Abb. 22.

⁹³ Bierbrauer 1990, 78-79, fig. 6, 7.

⁹⁴ Glej op. 51.

⁹⁵ Stare 1980, t. 68: 5. Fibula izvira iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 207.

⁹⁶ *Ib.*, t. 110: 6. Fibula izvira iz izkopavanj T. Pavšlarja leta 1899, grob 13.

⁹⁷ Bierbrauer 1990, fig. 7: 5.

⁹⁸ Geisler 1998, Taf. 173: 1,2.

⁹⁹ Piccotini 1976, 32.

prvi glavici imata fibuli po dva izrastka. Prva od njiju ima v očesu ptičje glavice vstavljen osmerokotno brušen kamen ali stekelce, kar je samo na sebi izjema. Najdeni sta bili v grobu 170¹⁰⁰ (t. 2: 13,14). Primerjave imata ti dve fibuli v grobu 1-4 v Hertnu¹⁰¹ in v grobu 95 na švicarskem grobišču Lagenthal-Unterhard.¹⁰² Švicarski fibuli sta skoraj popolnoma enaki, v sredini telesa imata le tri posamično razporejene kamne - dva okrogla in enega pravokotnega.

Ostane le še tip Sarching. Na kranjskem grobišču v Lajhu sta bili najdeni dve fibuli tega tipa, prva v grobu 292¹⁰³ (t. 2: 15), druga v grobu 336¹⁰⁴ (t. 3: 1). Osnovno obliko tega tipa sestavljata dve prečno narebreni ptičji telesi kapljičaste oblike z razprtim kljunom, povezani z ozkim vmesnim delom, ki je lahko različno okrašen. S-fibuli iz groba 14 v Sarchingu nimata grebenčka na kljunu in imata vmesni del sestavljen iz dveh grebenov. Tej obliki večinoma ustrezajo tudi južnonemške S-fibule tega tipa, medtem ko imajo italijanski primerki iz Čedadada nielliran (tako sicer tudi primerek iz groba 468 v Schretzheimu) ali cloisonné vmesni del in grebenček na kljunu. Werner ga je prišteval med panonske tipe,¹⁰⁵ čeprav do takrat še noben primerek ni bil najden v Panoniji. Stanje se od takrat ni spremenilo, v Panoniji še vedno ni S-fibul tega tipa, severneje pa sta komaj dve, ena na tirinškem območju¹⁰⁶ in ena v Velkih Pavlovicah.¹⁰⁷ To zelo verjetno kaže, da imamo opravka s tipom, katerega težišče razprostranjenosti ni na langobardskem prostoru. To sta ugotovila že U. Koch pri obravnavi tipa Sarching¹⁰⁸ in M. Knaut pri obravnavi njegove izpeljanke, tipa Armentières-Andernach.¹⁰⁹ Očitno spada ta tip med južnonemške tipe S-fibul, pojavlja pa se tudi v Italiji. Glede na to, da so S-fibule tega tipa levosučne in da sta okras njihovih kapljičastih teles in odprt kljun ali gobček tipološko starejših primerkov zelo podobna najstarejšim tipov S-fibul, bi se lahko vprašali, ali ne spada pojav tipa Sar-

ching že v predpanonsko obdobje. Na vsak način se tu ne strinjam s Tejralovim postavljanjem tega tipa med najpoznejše oblike S-fibul.¹¹⁰

Tako vidimo, da slovenske S-fibule tipološko v glavnem pripadajo Tejralovi severnodonavsko-panonski prehodni fazi (enaindvajset primerkov od enainštiridesetih), kar nekaj pa jih spada tudi v severnodonavsko fazo (dvanajst primerkov od enainštiridesetih). Zelo malo je S-fibul, ki bi jih lahko postavljali med primerke, ki tipološko povezujejo panonske in italjske najdbe ter tako prikazujejo selitev Langobardov iz Panonije v Italijo na ravni gradiva. Tu pride še kako do veljave Tejralova delitev Wernerjeve panonske faze na severnodonavsko-panonsko prehodno in panonsko-italjsko.

Postavlja se vprašanje, ali grobovi z S-fibulami na slovenskem ozemlju lahko predstavljajo generacijo iz časa selitve v Italijo ali imamo opravka s starejšo generacijo, ki se je v Panonijo priselila, lahko celo že okoli leta 526/7. Tipološka zastopanost S-fibul bi to tezo lahko potrdila. Odgovor na vprašanje, zakaj nimamo boljše zastopanih mlajših tipov, ki drugod v Panoniji sicer so, je težak. Morda bodo nanj lahko odgovorila nova izkopavanja na kranjskem grobišču v Lajhu. S-fibule, najdene med izkopavanji v letih 2004 in 2005, ki jih sicer v članku ne obravnavam podrobneje, vsekakor spadajo med panonsko-italjske tipe.

Pri vprašanju, kdaj so se dogajale selitve v Panonijo, je zanimiva tudi Tejralova teza, pri kateri se naslanja na delitev panonskih grobišč po I. Bóni. Bóna je razdelil panonska grobišča v dva tipa, velika grobišča med Dunajem in Budimpešto s približno 100 grobovi je poimenoval tip Szentendre, majhna panonska s približno 40 grobovi pa tip Vörs-Kajdacs. Prvi naj bi predstavljal grobišča prvega vala priseljencev iz časa okrog 526/7, drugi pa priseljence iz časa okrog 546/7.¹¹¹ Tejral previdno predlaga, da bi lahko ta dva tipa povezali s podobno razdeljenimi grobišči v severnem Podonavju. Mala grobišča (na primer Aspersdorf in Čejkovic) bi lahko predstavljala skupine, ki so se odselile v Panonijo že okrog 526/7 in tam ustanovile grobišča tipa Szentendre, velika grobišča (na primer Holubice, Lužice in Maria Ponsee) pa bi predstavljala skupine drugega vala selitev.¹¹²

Med slovenskimi S-fibulami so tudi primerki, katerih primerjave se najdejo na prostoru, ki tradicionalno ni pripisan Langobardom. To je

¹⁰⁰ Stare 1980, t. 57: 5,6. Fibuli izvirata iz izkopavanj W. Šmida leta 1905, grob 170.

¹⁰¹ Garscha 1970, 90, Taf. 85: 12.

¹⁰² Ramstein, Suter 2001.

¹⁰³ Stare 1980, t. 88: 6. Fibula izvira iz izkopavanj J. Žmavca leta 1903, grob 76.

¹⁰⁴ Ib., t. 102: 2. Fibula izvira iz izkopavanj T. Pavšlarja leta 1899, grob 8.

¹⁰⁵ Werner 1962, 78.

¹⁰⁶ Müheltn-Zöbiger, grob 2. Schmidt 1976, 88, Taf. 68: 1a,b.

¹⁰⁷ Tejral 2002, Abb. 22: 3.

¹⁰⁸ Koch 1968, 35-36; 1977, 65; Werner 1961, Verbreitungskarte 12; Koch 1980, taf. VI.

¹⁰⁹ Knaut 1993, Abb. 23.

¹¹⁰ Tejral 2002, Abb. 22.

¹¹¹ Bóna 1970-1971, 48-49.

¹¹² Tejral 2005, 137-138.

naslednji problem, ki me zanima. Pogled na primer v severno Francijo, prostor, ki ga ne bi povezovali z Langobardi, in karte razprostranjenosti nekaterih tipov S-fibul (tipi Cléry, Sarching, Armëntieres-Andernach, Marktoberdorf, Altenerding, južnonemške variante tipa Schwechat-Pallersdorf, Várpalota 34-Vinkovci)¹¹³ jasno kažejo, da se ne moremo vedno oklepati povezovanja teh predmetov z Langobardi. Jasno je, da ta povezava velja za nekatere tipe, tako gotovo za tip Schwechat-Pallersdorf, pa še za ta najbolj tipično "langobardski" tip karte razprostranjenosti kažejo, da se v veliki meri pojavlja tudi v južnonemškem prostoru. S-fibule so torej širši evropski pojav, ki bi ga bilo potrebno opazovati neobremenjeno in na lokalnem nivoju, da bi lahko morda ugotovili težišča pojavljanja posameznih tipov in podtipov. Pri tej diskusiji je nujno potrebno upoštevati najnovejše predpostavke J. Tejrala o ločevanju pojava prvih tipov S-fibul na Tirinškem od pojava razpoznavno langobardskih oblik v srednjem Podonavju. To bi pomenilo, da so razvojno S-fibule od Langobardov neodvisen pojav, očitno pa seveda je, da ga je to ljudstvo kasneje prevzelo kot svoj najljubši tip malih fibul.

Naslednja predpostavka, ki mi vzbuja nezaupanje, je nujnost noše štirih fibul v germanski ženski noši tega časa, par ločnih in par malih fibul, na primer S-fibul, skupaj. Na kranjskem grobišču v Lajhu je med enaindvajsetimi grobovi z S-fibulami samo eden, v katerem je bil najden tudi odlomek ločne fibule, pa še identiteta tega je sporna.¹¹⁴ Ponuja se seveda možnost, da so bili grobovi izropani, vendar je situacija podobna na primer na grobišču v Altenerdingu, kjer imajo med štiriindvajsetimi grobovi z S-fibulami le štirje tudi ločne fibule.¹¹⁵ Za primerjavo ima na primer na istem grobišču od sedemnajstih grobov s ptičjimi fibulami devet grobov tudi ločne.¹¹⁶

Vzrok za to bi lahko bil kronološki, če bi upoštevali časovno razporeditev noše fibul, ki pravi, da je za obdobje približno med leti 450 in 600 značilna uporaba kompleta štirih fibul, enega para velikih ločnih in enega para malih fibul različnih oblik. Po letu 600 in do konca pojavljanja pridatkov v grobovih večinoma prevlada uporaba ene same velike ploščate okrogle fibule. Natančneje so skušali slediti spremembam uporabe na grobiščih Köln-

Müngersdorf, Lavoye in Schretzheim. Ugotovili so, da je komplet štirih fibul značilen predvsem za čas do leta 570, nato naj bi se od leta 570 do 600 uporabljal le še par malih fibul, sprva enakih, nato različnih. Po letu 600 se uveljavi mediteranska noša ene same fibule.¹¹⁷

Vendar se za razliko od našega prostora noša štirih fibul pojavlja tako v Panoniji kot v Italiji, v kompletih se nahajajo tudi S-fibule, ki so tipološko mlajše od slovenskih, na primer paragrafske S-fibule.¹¹⁸ Po mojem mnenju pomanjkanje kombinacij ločnih in S-fibul pri nas nima toliko opraviti z datacijo kot z nošo samo. Namesto klasične razporeditve, pri kateri naj bi se nosili po dve ločni fibuli na medeničnem predelu in po dve mali fibuli, najpogosteje ena nad drugo na vratu in sredi prsi, se slovenske S-fibule nosijo večinoma po dve skupaj (Lajh v Kranju, grobovi 371, 346, Schulz 1901/47, 243, 277b, 312, 133; Rifnik, grob 57) ali se kombinirajo s tretjo, okroglo, samostrelno ali staroselsko fibulo (Lajh v Kranju, grobovi 349, 104, 112, 170, 192).¹¹⁹ V nekaterih primerih se kombinirata tudi ena S- in ena drugačna mala fibula (Lajh v Kranju, grobovi 336, 182, 195, 207; Pristava pri Bledu, grob 210). Poleg tega se S-fibuli nosita, če sta po dve skupaj v grobu, vsaka na enem ramenu (Lajh v Kranju, grobovi 243, 277b, 312, 133; za grobove 371, 346 in Schulz 1901/47 ni podatkov o legi), ne pa ena nad drugo, na vratu in prsih, kot je običajno v merovinški noši. Noša S-fibul pri nas se od klasične germanske ženske noše konca 5. in 6. stoletja očitno razlikuje.¹²⁰

Kaj lahko torej rečemo o tem, ali so ženske, pokopane v grobovih z S-fibulami, bile Langobardke ali ne? Za grobove s po dvema S-fibulama bi to mogoče lahko veljalo, take grobove najdemo na primer tudi v Várpaloti (grobova 34 in 4b). Zanimivi so grobovi, v katerih se po ena ali dve S-fibuli kombinirata z malo fibulo. Ti bi lahko predstavljali Langobardke ali staroselke. Da gre za staroselke, lahko sklepamo na primer za grob 210 z blejske Pristave, vprašljivi pa so tudi grobovi s kranjskega Lajha, ki vsebujejo bronaste zapestnice, ki so značilen nakit staroselk (grobovi 195, 104, 170).

Glede na zgoraj omenjeno povezovanje teh fibul s področji poselitve drugih ljudstev bi lahko v njihovih nosilkah na naših tleh morda videli

¹¹⁷ Zeller 1974; Clauss 1989; Martin 1995.

¹¹⁸ Npr. grob 16 iz Rácalmása in grob 5 iz Čedada, grobišče Gallo: Menis 1990, 53 in 389.

¹¹⁹ Glej tudi Knific 2005, sl. 8.

¹²⁰ Na tem mestu je potrebno omeniti, da so na grobišču Kranj-Lajh bili najdeni grobovi s kompletom štirih fibul, posebno lepi prav med izkopavanji leta 2005, vendar ne z S-fibulami.

¹¹³ Werner 1961, Verbreitungskarte 11, 12; Koch 1980, Taf. VI, VII; Koch 2001, Abb. 94, 104; Knaut 1993, Abb. 23; Losert, Pleterski 2003, Verbreitungskarte 18, 20, 21.

¹¹⁴ Milavec 2004, 38-39.

¹¹⁵ Losert, Pleterski 2003, Tab. 14.

¹¹⁶ *Ib.*, Tab. 13.

tudi predstavnice kakšnega drugega germanskega ljudstva. Z gotovostjo pa lahko rečemo vsaj to, da so S-fibule na našem prostoru lahko izdelovali in so bile tedanjim prebivalkam našega prostora dosegljive, kar dokazuje polizdelek S-fibule tipa Schwechat-Pallersdorf, najden na Zidanem gabru nad Mihovim. Tako kot polizdelek, najden v Mušovu na Moravskem,¹²¹ ima zapolnjena polja za vstavljanje kamnov, kar kaže, da so prostor za kamne ali stekelca naredili po ulivanju. To verjetno pomeni, da so posnetki tipa Schwechat-Pallersdorf, ki imajo namesto vstavljenih kamnov ta polja okrašena z vrezanim okrasom, resnično bili preprostejše in tako verjetno cenejše variante tega okrasa.

Po tem pregledu S-fibul z območja Slovenije lahko vidimo, da se v nekaterih značilnostih, predvsem v noši, razlikujejo od ostalega evropskega prostora. Prav tako zanimivo se zdi, da se pri nas pojavljajo predvsem tipološko zgodnejše oblike, ne pa tiste, ki povezujejo panonski in italški prostor. To ima lahko poseben pomen, lahko pa seveda kaže le trenutno stanje. Na vsak način bo za natančnejše sklepe potrebno počakati na težko pričakovane objave panonskih najdišč, ki bodo šele lahko uravnotežile trenutno stanje raziskav in omogočile dejanske primerjave. Poleg tega bo, glede na odkritja zadnjih nekaj let, tudi kranjsko grobišče v Lajhu lahko pokazalo predmete, ki bi lahko spremenili trenutne značilnosti tipologije in noše S-fibul na našem prostoru. Da pa S-fibule niso tako zelo langobardske, kot je nekdaj veljalo, dokazuje vedno več novih raziskav.¹²²

KATALOG

Definicije okrasnih kamnov (granati, steklo itd.) so povzete po literaturi in niso preverjene. Za grobove z grobišča v Lajhu v Kranju so navedene najprej najdiščne okoliščine glede na objavo, nato v oklepaju izkopavalec, letnica in številka rekonstruiranega groba glede na dokumentacijo izkopavanj (*tab. 1*).

Okrajšave: Obj. = objavljena; NMS = Narodni muzej Slovenije v Ljubljani; NHMW = Naturhistorisches Museum Wien; PMC = Pokrajinski muzej v Celju; GMK = Gorenjski muzej v Kranju; DMNM = Dolenjski muzej v Novem mestu

Tabla 1

Lajh v Kranju

1. Srebrna in pozlačena levosučna fibula z natančnejše nedoločljivima živalskima glavicama z razprtim kljunom ali gobčkom, ena glavica je močno poškodovana. Oči so oblikovane s krožcem s piko v niello tehniki. Telo je med dvema grebenoma oblikovano v ozek trak, razčlenjen s prečnimi vrezji; mere: 2,2 x 1 cm.

Posamična najdba (Schulz 1901/47); inv. št. NMS R 3653. Obj.: Riegl 1903, Taf. III: 6; Stare 1980, t. 120: 5.

2. Srebrna in pozlačena desnосуčna fibula z glavicama v obliki ptic roparic. Za oči sta vstavljena dva rdeča granata. Elipsasto telo je delno obrobjeno z grebenoma, ki na sredini oblikujeta pravokotno polje, ki spominja na ogrodje meandra. Po sredini polja potekata dva kratka podolžna grebenčka. Vratova sta okrašena s po tremi prečnimi grebenčki, sredinski in oba grebena znotraj osrednjega polja so zelo drobno naščipani, enako tudi obrobna grebena in robova kljunov; mere: 2,25 x 1,25 cm. Posamična najdba (Schulz 1901/47); inv. št. NMS R 3652. Obj.: Riegl 1903, Taf. III: 5; Stare 1980, t. 120: 4; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 14.

3. Srebrna in pozlačena levosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic z nerazčlenjenima kljunoma, za oči sta bili vstavljeni rdeči stekleni ploščici (ena je izpadla), ena od vdolbin za oko ima na dnu luknjico. Osrednje polje telesa predstavlja meander, vratova pa sta izpolnjena s po štirimi podolžnimi grebeni; mere: 2,4 x 1,9 cm. Grob 349 (Pavšlar 1901/21); inv. št. NMS S 1684. Obj.: Stare 1980, t. 105: 12; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 5; Ciglenečki 2005, Abb. 1: 2; Knific 2005, sl. 8: gr. 349, 2.

4. Srebrna in pozlačena desnосуčna fibula z nedoločljivima živalskima glavicama, del zgornje glavice manjka. Oči so kroglaste, osrednje polje telesa predstavlja meander, vratova pa sta izpolnjena s po tremi podolžnimi grebeni, od katerih sta prvi in tretji drobno naščipana, prav tako spodnji rob gobčka/kljuna. Pozlata se je v globokem vrezu dobro ohranila; mere: 2,5 x 1,5 cm. Grob 31 (Šmid 1905/31); inv. št. NMS S 775. Obj.: Stare 1980, t. 16: 6; Knific 2005, sl. 8: gr. 31, 2.

5. Srebrna in pozlačena desnосуčna fibula z nedoločljivima živalskima glavicama, ki se med seboj po velikosti rahlo razlikujeta. Oči so kroglaste, osrednje polje telesa predstavlja meander, vratova pa sta izpolnjena s po tremi podolžnimi grebeni, od katerih sta prvi in tretji drobno naščipana, prav tako spodnji rob gobčka/kljuna. Pozlata se je v globokem vrezu dobro ohranila, zgornji rob meandra je drobno narezan; mere: 2,5 x 1,4 cm. Grob 31 (Šmid 1905/31); inv. št. NMS S 776. Obj.: Stare 1980, t. 16: 5; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 21; Knific 2005, sl. 8: gr. 31, 1.

6. Srebrna in pozlačena desnосуčna fibula s shematiziranimi kroglastima ptičjima glavicama, oči so nakazane z vtisnjenima pikama. Ozko telo je v sredini okrašeno z razvlečenim meandrom, ki se nadaljuje na vsaki strani v po en podolžen greben, ki krasi vratova; mere: 2,4 x 1,7 cm. Grob 182 (Šmid 1905/182); inv. št. NMS S 1199. Obj.: Šmid 1905: Taf II: 4; Šmid 1907, Fig. 12: 5160; Schmidt 1939: sl. 9; Stare 1980, t. 61: 5; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 16.

7. Srebrna in pozlačena desnосуčna fibula s podaljšanimi glavama v obliki ptic roparic s kratkim kljunom. Oči so oblikovane s krožcem s piko v niello tehniki. Prehod iz glave v vrat je okrašen s trapezastim grebenom, notranjost telesa pa s trotračno pletenino, spleteno iz dvojnih grebenov; mere: 2,5 x 2 cm. Grob 243 (Žmavc 1903/29); inv. št. NMS S 1354¹²³. Obj.: Stare 1980, t. 74: 13; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 17; Ciglenečki 2005, Abb. 1: 7.

8. Srebrna in pozlačena desnосуčna fibula s podaljšanimi glavama v obliki ptic roparic s kratkim kljunom. Oči so oblikovane s krožcem s piko v niello tehniki. Prehod iz glave v vrat je okrašen s trapezastim grebenom, notranjost telesa pa s trotračno pletenino, spleteno iz dvojnih grebenov; mere: 2,5 x 2 cm. Grob 243 (Žmavc 1903/29); inv. št. NMS S 1358. Obj.: Žmavc 1904, Fig. 200d; Stare 1980, t. 74: 11.

9. Srebrna in pozlačena desnосуčna fibula z glavama v obliki ptic roparic, v očesi (spodnje ima luknjico na dnu vdolbine) in pravokotno osrednje polje so vstavljena tri rdeča stekelca brez folije z vtisnjeno mrežico. Ostalo telo je okrašeno z dvema trikotnima poljema, sestavljenima iz treh grebenov, ter s štirimi

¹²¹ Tejral 2002, Abb. 21.

¹²² Npr. Pilet 2002.

¹²³ Inventarna številka S 1357 v objavi (Stare 1980, 68) je napačna.

polji z različnim številom podolžnih grebenčkov (4x6x5x3), ki so opazno nižji od roba fibule in sredinskega polja. Grebeni in kljuna so drobno narezani. Držalo za iglo ima na hrbtni strani vrezan znak v obliki pravokotne pentlje; mere: 3 x 2,4 cm. Grob 195 (Žmavc 1903/96); inv. št. NMS S 1233. Obj.: Žmavc 1904, Fig. 222: b; Stare 1980, t. 64: 2; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 2.

10. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic, v očesi in pravokotno osrednje polje so vstavljena tri rdeča stekelca ali okrasni kamni brez folije z vtisnjeno mrežico. Ostalo telo je okrašeno z dvema trikotnima poljema, sestavljenima iz treh grebenov, ter s štirimi polji z različnim številom podolžnih grebenčkov (4x5x6x3), ki so opazno nižji od roba fibule in sredinskega polja. Grebeni in kljuna so drobno narezani. Držalo za iglo ima na hrbtni strani vrezan znak v obliki pravokotne pentlje; mere: 3 x 2,4 cm. Grob 312 (Žmavc 1903/96); inv. št. NMS S 1533; Obj.: Žmavc 1904, Fig. 222: a; Stare 1980, t. 91: 16; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 3.

11. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Vratova sta okrašena s po tremi podolžnimi grebeni, telo je razdeljeno na pet polj, v sredinsko pravokotno in robni trikotni so, kakor v očih, vstavljene rdeče steklene ploščice (dve sta izpadli), vmesni polji pa sta okrašeni s po štirimi podolžnimi grebeni, opazno nižjimi od roba fibule; mere: 2,7 x 2,3 cm. Grob 346 (Pavšlar 1899/18); inv. št. NMS S 1674. Obj.: Stare 1980, t. 104: 7; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 9.

12. Srebrna in pozlačena, delno poškodovana desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Vratova sta okrašena s po tremi podolžnimi grebeni, telo je razdeljeno na pet polj, v sredinsko pravokotno in robni trikotni so, kakor v očih, vstavljene rdeče steklene ploščice, vmesni polji pa sta okrašeni s po pet podolžnimi grebeni; mere: 3 x 2,4 cm. Grob 160 (Šmid 1905/160); inv. št. NMS S 1109. Obj.: Šmid 1905: Taf II: 6; Šmid 1907, Fig. 12: 5104; Schmidt 1939: sl. 9; Stare 1980, t. 54: 8; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 8.

13. Desnosučna bakrena fibula s pravokotnima glavama z zavitim kljunom. Oči so prikazane z dvignjenim poljem z vtisnjeno krožcem. Esasta oblika telesa je obrobljena z dvema grebenoma, okras med njima predstavljajo tri dvignjena polja, sredinsko je pravokotne, robni pa sta mandljaste oblike. Okrašena so z vtisnjenimi krožci in polkrožci ter dvojnimi pikami. Prostor med polji je izpolnjen s podolžnimi grebeni, katerih število je zaradi slabe ohranjenosti fibule težko določljivo. Izmenično so okrašeni z vtisnjenimi pikami, prav tako obrobe obeh glav in kljunov; mere: 4 x 3,85 cm. Grob 104 (Šmid 1905/104); inv. št. NMS S 963. Obj.: Šmid 1905, Taf II: 10; Šmid 1907, Fig. 12: 5020; Schmidt 1939, sl. 9; Stare 1980, t. 39: 3; Ciglencečki 2005, Abb. 1: 3; Knific 2005, sl. 8: gr. 104, 2.

14. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Oči in sredina telesa so okrašeni s tremi pravokotnimi rdečimi kamni ali steklenimi ploščicami brez folije z vtisnjeno mrežico. Ostalo telo je okrašeno s po tremi podolžnimi, drobno narezanimi grebeni; mere: 2,3 x 2,1 cm. Grob 160 (Šmid 1905/160); inv. št. NMS S 1110. Obj.: Šmid 1905, Taf II: 1; Šmid 1907, Fig. 12: 5105; Schmidt 1939, sl. 9; Stare 1980, t. 54: 6.

15. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Oči in sredina telesa so okrašeni s tremi pravokotnimi rdečimi kamni ali steklenimi ploščicami (sredinski je izpadel) brez folije z vtisnjeno mrežico. Ostalo telo je okrašeno s po tremi podolžnimi, drobno narezanimi grebeni; mere: 2,4 x 2,1 cm. Grob 160 (Šmid 1905/160); inv. št. NMS S 1111. Obj.: Stare 1980, t. 54: 7.

Tabla 2

Lajh v Kranju

1. Srebrna in pozlačena, odlično ohranjena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic ter vstavljenima dvema

rdečima kamnoma ali steklenima ploščicama za oči. Telo je okrašeno s tremi podolžnimi grebeni, od katerih je srednji narezan v 11 drobnih kvadratkov; mere: 3 x 2,3 cm. Grob 112 (Šmid 1905/112); inv. št. NMS S 991. Obj.: Šmid 1905, Taf II: 8; Šmid 1907, Fig. 12: 5037; Schmidt 1939, sl. 9; Stare 1980, t. 41: 9; Knific 2005, sl. 8: gr. 112, 1

2. Srebrna in pozlačena, slabo ohranjena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic, leva glavica je poškodovana. Oči so bile oblikovane s krožcem s piko v niello tehniki, del vložka se je ohranil v desnem očesu. Telo je po sredini okrašeno s šestimi vrezanimi trikotniki, vratova pa s po tremi podolžnimi grebeni; mere: 2,7 x 2,3 cm. Grob 133 (Šmid 1905/133); inv. št. NMS S 1034. Obj.: Stare 1980, t. 47: 4.

3. Srebrna in pozlačena, slabo ohranjena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic, zunanji rob obeh vratov je poškodovan. Oči so bile oblikovane s krožcem s piko predvidoma v niello tehniki, vložek ni ohranjen. Telo je po sredini okrašeno s šestimi vrezanimi trikotniki, vratova pa s po tremi podolžnimi grebeni; mere: 2,5 x 2,3 cm. Grob 133 (Šmid 1905/133); inv. št. NMS S 1035. Obj.: Stare 1980, t. 47: 5.

4. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Za oči sta bili vstavljeni dve rdeči stekleni ploščici, ena je izpadla. Ozko telo je po sredini okrašeno z desetimi vrezanimi trikotniki, vratova pa s po enim podolžnim grebenom; mere: 2,3 x 2,1 cm. Grob 349 (Pavšlar 1901/21); inv. št. NMS S 168. Obj.: Stare 1980, t. 105: 13; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 7; Ciglencečki 2005, Abb. 1: 8; Knific 2005, sl. 8: gr. 349, 3.

5. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavicama v obliki ptic roparic. Za oči sta vstavljena dva rdeča okrasna kamna. Telo je po sredini okrašeno z osmimi vrezanimi trikotniki, vratova pa s po enim podolžnim grebenom; mere: dolga 2,1 cm. Brez podatkov o grobni celoti (izkopavanja 1897-1900); inv. št. 37620 NHMW. Obj.: Stare 1980, t. 135: 11.

6. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavicama v obliki ptic roparic, za oči in v pravokotno sredinsko polje so vstavljene poškodovane ploščice iz rdečega stekla. Ploščica v zgornjem očesu je vstavljena poševno, na dnu vdolbine za oko je predrta luknjica. Telo je obrobljeno z grebenom, vratova sta okrašena s po enim, iz treh grebenov oblikovanim trikotnikom; mere: 2,6 x 1,6 cm. Grob 277b (Žmavc 1903/61); inv. št. NMS S 1438. Obj.: Žmavc 1904, Fig. 208: d; Stare 1980, t. 83: 4; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 11.

7. Srebrna in verjetno pozlačena desnosučna fibula z glavicama v obliki ptic roparic, za oči in v pravokotno sredinsko polje so bili vstavljeni kamni ali rdeče steklene ploščice (v očesih manjkata). Telo je obrobljeno z grebenom, vratova sta okrašena s po enim, iz dveh grebenov oblikovanim trikotnikom; mere: 2,6 x 1,4 cm. Grob 389 (Žmavc 1903/61); inv. št. NMS S 1745. Obj.: Stare 1980, t. 110: 10.

8. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavicama v obliki ptic roparic. Elipsasto telo je okrašeno v sredini s pravokotnim poljem, v katerega je bil vstavljen kamen ali steklo. Vratova sta okrašena s po štirimi prečnimi grebeni, vsak drugi je drobno naščipan. Stekelci ali kamna v očeh sta izpadla; mere: 2,2 x 1,4 cm. Grob 192 (Šmid 1905/192); inv. št. NMS S 1216. Obj.: Šmid 1905, Taf II: 11; Šmid 1907, Fig. 12: 5174; Schmidt 1939, sl. 9; Stare 1980, t. 63: 4; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 13; Knific 2005, sl. 8: gr. 192, 1.

9. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavicama v obliki ptic roparic, za oči sta bili vstavljeni dve ploščici iz rdečega stekla (ena je ohranjena). Voluta v obliki zrcaljene črke S je globoko vrezana sredi pravokotnega, drobno narezanega osrednjega polja telesa, ki se zaključuje na obeh straneh z iz dveh grebenov oblikovanimi trikotnikoma; mere: 2,5 x 1,4 cm. Grob 104 (Šmid 1905/104); inv. št. NMS S 962. Obj.: Šmid 1905, Taf II: 5; Šmid 1907, Fig. 12: 5022; Schmidt 1939, sl. 9; Stare 1980, t. 39: 2; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 18; Ciglencečki 2005, Abb. 1: 5; Knific 2005, sl. 8: gr. 104, 3.

10. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Vratova sta okrašena s po enim grebenom, zavitim v obliki črke U. Telo je razdeljeno na pet polj. V sredinsko pravokotno in robni trikotni polji so, kakor v oči, vstavljene rdeče steklene ploščice. Vmesni polji sta okrašeni eno s štirimi podolžnimi rebri, drugo z enim podolžnim grebenom in enim zavitim v obliki črke U. Grebeni in sredini kljunov so drobno naščipani; mere: 3 x 2,5 cm. Grob 277b (Pavšlar 1899/18); inv. št. NMS S 1437. Obj.: Stare 1980, t. 83: 5; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 10; Ciglencečki 2005, Abb. 1: 1.

11. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic, telo je obrobjeno z enakomerno naščipanim grebenom, znotraj katerega so po esasti obliki telesa razporejeni trije razdelki za rdeče steklene ploščice, dva trikotna in en pravokoten (izpadle vse razen ene, tudi v očesih). V srednjem razdelku je ohranjen del folije z vtisnjeno mrežico; mere: 2,4 x 2,3 cm. Grob 207 (Šmid 1905/207); inv. št. NMS S 1282. Obj.: Stare 1980, t. 68: 5; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 4.

12. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic, za oči sta vstavljene dve rdeči stekleni ploščici. Telo je obrobjeno z enakomerno narezanim grebenom, znotraj katerega so po esasti obliki telesa razporejeni trije nizki razdelki za rdeče steklene ploščice, dva trikotna in en pravokoten; mere: 2,6 x 2,3 cm. Grob 371 (Pavšlar 1899/13); inv. št. NMS S 1742. Obj.: Stare 1980, t. 110: 6; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 6; Ciglencečki 2005, Abb. 1: 4.

13. Srebrna in pozlačena, poškodovana levosučna fibula z eno nedoločljivo živalsko glavico z ušescem, druga je odlomljena.¹²⁴ Rob fibule nasproti ohranjene glavice je oblikovan v dva podrobneje nedoločljiva izrastka. Telo je obrobjeno z grebenom, znotraj katerega je po esasti obliki telesa razporejenih pet rdečih kamnov ali steklenih ploščic trikotnih in trapezastih oblik, prav tako je rdeč kamen ali steklo vstavljeno v oko. Očesna vdolbina je na dnu preluknjana; mere: 2,9 x 2,1 cm. Grob 170 (Šmid 1905/170); inv. št. NMS S 1143. Obj.: Šmid 1907, Fig. 12: 5120; Stare 1980, t. 57: 6; Knific 2005, sl. 8: gr. 170, 3.

14. Srebrna in pozlačena levosučna fibula z dvema natančneje nedoločljivima, različnima živalskima glavicama, ena ima ušesce, druga bi bila lahko ptičja. Rob fibule nasproti glavice z ušescem je oblikovan v dva podrobneje nedoločljiva izrastka. Telo je obrobjeno z grebenom, znotraj katerega je po esasti obliki telesa razporejenih pet rdečih steklenih ploščic trikotnih in trapezastih oblik, brez vidne folije z vtisnjeno mrežico pod njimi. V očesu ptičje glavice je vstavljen osmerokotno brušen granat, obe očesni vdolbinici sta na dnu preluknjani; mere: 3 x 2,3 cm. Grob 170 (Šmid 1905/170); inv. št. NMS S 1144. Obj.: Šmid 1905, Taf II: 9; Schmidt 1939, sl. 9; Stare 1980 t. 57: 5; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 1; Knific 2005, sl. 8: gr. 170, 2.

15. Srebrna levosučna fibula z nedoločljivima živalskima glavicama z razprtimi gobčkom ali kljunom. Oči so oblikovane s krožcem s piko v niello tehniki. Telo fibule se deli na kapljičasto oblikovana, jasno oddeljena vratova, in ozek osrednji del, ki nosi tanek greben, oblikovan v podolgovat pravokotnik. Vratova sta obrobjena s podolžnim grebenom, notranjost je razčlenjena z osmimi (zgornji) oziroma petimi (spodnji) vrezji; mere: 3 x 2,1 cm. Grob 292 (Žmavc 1903/76); inv. št. NMS S 1491. Obj.: Žmavc 1904, Fig. 215: a; Schmidt 1939, sl. 9; Stare 1980, t. 88: 6; Bitenc, Knific 2001, kat. 243, 12; Ciglencečki 2005, Abb. 1: 6.

Tabla 3

Lajh v Kranju

1. Srebrna in pozlačena levosučna fibula z, glede na greben razprtega kljuna, verjetno ptičjima glavicama. Oči so

¹²⁴ Še nepoškodovana S-fibula je na negativu št. 1756 iz fototeke Arheološkega oddelka NMS.

oblikovane z vstavljenima rdečima kamnoma ali steklenima ploščicama. Telo fibule se deli na kapljičasto oblikovana, jasno oddeljena vratova, in osrednji del z enim podolžnim grebenom. Vratova sta obrobjena s podolžnim grebenom, notranjost je razčlenjena z drobnimi vrezji; mere: 2,45 x 1,75 cm. Grob 336 (Pavšlar 1899/8); inv. št. NMS S 1644. Obj.: Stare 1980, t. 102: 2.

Sv. Gora pri Rovišču

2. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z živalskima glavicama z razprtimi zavihanim gobčkom ali kljunom in ušescem. Za oči sta vstavljena dva rdeča granata. Osrednje pravokotno polje telesa je v obliki meandra, ostalo telo je okrašeno s po tremi rebri, od katerih je srednji narezan v drobne kvadratke; mere: 2,7 x 1,55 cm. Posamična najdba; inv. št. NMS S 2266.¹²⁵ Obj.: Vuga 1974, t. 1: 2; Bitenc, Knific 2001, kat. 265.

3. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z živalskima glavicama z razprtimi zavihanim gobčkom ali kljunom in ušescem. Za oči sta vstavljena dva rdeča granata. Osrednje pravokotno polje telesa je v obliki meandra, ostalo telo je okrašeno s po tremi rebri, od katerih je srednji narezan v drobne kvadratke; mere: 2,7 x 1,55 cm. Posamična najdba; inv. št. NMS S 2265.¹²⁶ Obj.: Vuga 1974, t. 1: 3; Bitenc, Knific 2001, kat. 265.

Rifnik pri Šentjurju

4. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic, za oči sta vstavljena dva rdeča granata. Telo fibule je obrobjeno z grebenom, okrašenim z vtisnjenimi pikami, notranjost je razčlenjena z vrezanimi prečnimi grebenčki in šestimi trikotniki; mere: 2,48 x 1,38 cm. Grob 57; inv. št. PMC 339. Obj.: Bolta 1981, t. 10: 7; Bitenc, Knific 2001, kat. 258.

5. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z natančneje nedoločljivima živalskima glavicama z ušescem. Za oči sta bila vstavljena kamna ali stekelci, oba sta izpadla. Telo fibule je okrašeno s petimi rebri v obliki stiliziranega meandra ali prepleta; mere: 2,46 x 1,68 cm. Grob 57; inv. št. PMC 338. Obj.: Bolta 1981, t. 10: 8; Bitenc, Knific 2001, kat. 258.

6. Desnosučna fibula z živalskima glavama z gobčkom ali kljunom. Osrednje pravokotno polje telesa je v obliki meandra, ostalo telo je okrašeno s po dvema grebenoma, okrašenima z vrezji; mere: 2,3 x 1,4 cm. Naselbinska najdba; inv. št. PMC PN 1207. Obj.: Ciglencečki 2005, Abb. 2: 2.

7. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Telo je razdeljeno na sedem polj, v dve trikotni, eno pravokotno in za oči so bili vstavljene kamni (ohranjen je en granat), ostala štiri polja so okrašena s po tremi oziroma petimi podolžnimi rebri; mere: 2,88 x 2,36 cm. Grob 83; inv. št. PMC 382. Obj.: Bolta 1981, t. 14: 3; Bitenc, Knific 2001, kat. 258.

Pristava pri Bledu

8. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic. Vratova sta okrašena s po dvema oz. tremi podolžnimi rebri, telo je razdeljeno na pet polj. V sredinsko pravokotno in robni trikotni so, kakor v oči, vloženi okrasni kamni ali stekelca. Vmesni polji sta okrašeni s po pet podolžnimi rebri; mere: 3 x 2,3 cm. Grob 210; inv. št. NMS S 451. Obj.: Kastelic 1960, t. XV: 25; Knific 1983, t. 15: 7; Knific 2004, sl. 5: 3.

Križišče Iskra v Kranju

9. Bronasta desnosučna fibula z glavama v obliki ptic roparic, za oči sta vstavljena dva granata. Telo je razdeljeno na sedem polj, osrednje je pravokotno in dvignjeno, vanj so vtisnjeni štirje

¹²⁵ Inventarna številka R 2623 v objavi (Vuga 1974, 437) je napačna.

¹²⁶ Inventarna številka R 2624 v objavi (Vuga 1974, 437) je napačna.

kročci s piko. Ostalo telo je okrašeno s po dvema poljema s po tremi oziroma petimi podolžnimi grebeni in s po enim trikotnim poljem, oblikovanim iz treh grebenov; mere: 3 x 2,5 cm. Grob 12; inv. št. GMK A 3492. Obj.: Sagadin 1987, t. 4: 3.

Zidani gaber nad Mihovim

10. Srebrn polizdelek desnosučne fibule z glavama v obliki ptic roparic. Oči so kroglaste in nedodelane, telo je razdeljeno v sedem polj, od teh so tri (dve trikotni in sredinsko pravokotno) pripravljene za vstavljanje kamnov ali stekelc, ostala polja so okrašena s po petimi podolžnimi grebeni. Robovi fibule so še neobdelani, vidni so šivi in čepki, ostali verjetno od vliivanja, mere: 3,4 x 2,5 cm. Posamična najdba; inv. št. DMNM A 2817. Obj.: Bitenc, Knific 2001, kat. 263; Ciglencečki 2005, Abb. 2: 1.

Sv. Lambert pri Pristavi nad Stično

11. Srebrna in pozlačena desnosučna fibula z glavicama v obliki ptic roparic. Za oči so sta bila vložena dva rdeča granata, ohranjen je eden. Elipsasto telo ima na sredi pravokotno polje z vrezi v obliki podvojene črke X, rob polja je narezan. Vratova sta okrašena s po enim trikotnikom, izdelanim iz treh grebenov; mere: 2,25 x 1,25 cm. Posamična najdba; inv. št. NMS S 3210. Obj.: Bitenc, Knific 2001, kat. 262.

Zahvala

Zahvaljujem se izr. prof. dr. Timoteju Knificu za mentorstvo pri diplomski nalogi in pomoč pri pripravi članka in Dragici Knific Lunder za vložen trud pri pripravi slikovnega gradiva.

- ABERG, N. 1923, *Die Goten und Langobarden in Italien*. - Uppsala.
- AHUMADA SILVA, I. 2001, Necropoli longobarde a Cividale ed in Friuli. - V: *Paolo Diacono e il Friuli altomedievale. Atti del XIV congresso di studi sull'alto medioevo, Tomo primo (sec. VI-X)*, 321-356, Spoleto.
- BENINGER, E. in H. MITSCHA-MÄRHEIM 1970, *Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland*. - Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 43.
- BERTRAM, M. (ur.) 1995, *Merowingerzeit*. - Berlin.
- BIERBRAUER, V. 1990, I primi insediamenti in Italia. - V: G. C. Menis (ur.), *I Longobardi*, 74-80, Milano.
- BITENC, P. in T. KNIFIC (ur.) 2001, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. - Ljubljana.
- BOLTA, L. 1981, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče*. - Katalogi in monografije 19.
- BÓNA, I. 1970-1971, Langobarden in Ungarn. Aus den Ergebnissen von zwölf Forschungsjahren. - *Arheološki vestnik* 21-22, 45-74.
- BOTT, H. 1952, *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit*. - Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 46.
- BRATHER, S. 2004, *Ethnische interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. - Berlin.
- CIGLENEČKI, S. 2005, Langobardische Präsenz im Südostalpenraum im Lichte neuer Forschungen. - V: *Die Langobarden: Herrschaft und Identität, Denkschriften* 329, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9, 265-280.
- CLAUSS, G. 1989, Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht in frühen Mittelalter. - *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34/2, 491-603.
- FINGERLIN, G. 1964, *Grab einer adligen Frau aus Güttingen (Ldkrs. Konstanz)*. - Badische Fundberichte, Sonderheft 4.
- FINGERLIN, G. 1971, *Die alamannischen Gräberfelder von Güttingen und Merdingen in Südbaden*. - Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/12.
- FITZ, G. 1987-1988, Feinschmiedmodelle des 5. und 6. Jahrhunderts aus Österreich in privaten Sammlungen. - *Römisches Österreich* 15-16, 27-61.
- FRANKEN, M. 1944, *Die Alamannen zwischen Iller und Lech*. - Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 5.
- FUCHS, K. (ur.) 1997, *Die Alamannen*. - Stuttgart.
- FUCHS, S. in J. WERNER 1950, *Die Langobardischen Fibeln aus Italien*. - Berlin.
- GARSCHA, F. 1970, *Die Alamannen in Südbaden*. - Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/11.
- GEISLER, H. 1998, *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstrasse 1*. - *Internationale Archäologie* 30.
- JENNY, von W. A. 1940, *Die Kunst der Germanen im frühen Mittelalter*. - Berlin.
- KASTELIC, J. 1960, *Slovenska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951*. - Dela 1. razreda SAZU 13.
- KNAUT, M. 1993, *Die alamannischen Gräberfelder von Neresheim und Kössingen*. - Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 48.
- KNIFIC, T. 1995, Vojščaki iz mesta Karnija. - V: *Kranjski zbornik 1995*, 23-40, Kranj.
- KNIFIC, T. 2004, Arheološki sledovi blejskih prebivalcev. - V: *Bled 1000 let. Blejski zbornik 2004*, 93-118, Radovljica.
- KNIFIC, T. 2005, Gospe iz mesta Karnija. - *Kranjski zbornik 2005*, 331-343, Kranj.
- KOCH, U. 1968, *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg*. - Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/10.
- KOCH, U. 1977, *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. - Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/13.
- KOCH, U. 1980, Mediterranes und langobardisches Kulturgut in Gräbern der älteren Merowingerzeit zwischen Main, Neckar und Rhein. - V: *Acti del 6° congresso di studi sull'alto medioevo. Longobardi e Lombardia, aspetti di civiltà Longobarda*, 107-121, Spoleto.
- KOCH, U. 1990, *Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis*. - Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 38.
- KOCH, U. 1997a, Ethnische Vielfalt im Südwesten. Beobachtungen im merowingerzeitlichen Gräberfelder an Neckar und Donau. - V: K. Fuchs (ur.) 1997, 219-232.
- KOCH, U. 1997b, Der Ritt in die Ferne. Erfolgreiche Kriegszüge im Langobardenreich. - V: K. Fuchs (ur.) 1997, 403-415.
- KOCH, U. 2001, *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. - Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60.
- LOSERT H. in A. PLETESKI 2003, *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren*. - Berlin, Bamberg, Ljubljana.
- MARTIN, M. 1995, Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. - *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 38/2, 629-681.
- MENIS, G. C. (ur.) 1990, *I Longobardi*. - Milano.
- MILAVEC, T. 2004, *S-fibule v Sloveniji*. - Diplomsko delo, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- QUAST, D. 1997, Vom Einzelgrab zum Friedhof. Beginn der Reihengräbersitte im 5. Jahrhundert. - V: K. Fuchs (ur.) 1997, 171-190.

- PICCOTINI, G. 1976, *Das Spätantike Gräberfeld von Teurnia, St. Peter im Holz*. - Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie 66.
- PILET, C. 2002, Réflexions sur les fibules en "S" découvertes en Normandie. - V: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaunraum. Materialien des XI. Internationalen Symposiums "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaungebiet"*, Kravsko vom 16.-19. November 1998. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19, 247-272.
- RAMSTEIN, M. in P. J. SUTER 2001, Bahn 2000: Die Nekropolen von Kernenried und Lagenthal. - *Archäologie der Schweiz* 24/2001/3, 15 ss.
- RIEGL, A. 1903, Die Krainburger Funde. - *Jahrbuch der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale* 1, 218-250.
- ROTH, H. in C. THEUNE 1995, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Weingarten I. Katalog und Grabinventare*. - Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 44/1.
- SAGADIN, M. 1987, *Kranj. Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja / Iskra crossroads. A cemetery from the Migration Period and the Early Slavic Period*. - Katalogi in monografije 24.
- SAGE, W. 1984, *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern I*. - Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/14.
- SÁGI, K. 1964, Das langobardische Gräberfeld von Vörs. - *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 16, 359-406.
- SALIN, É. 1959, *La civilisation mérovingienne 4. Les croyances. Conclusion. Index general*. - Paris.
- SCHMIDT, W. 1939, *Kranj v davniini*. - V: J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 3-8, Kranj.
- SCHMIDT, B. 1961, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*. - Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 18.
- SCHMIDT, B. 1975, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Nord- und Ostteil)*. - Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 29.
- STARE, V. 1980, *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. - Katalogi in monografije 18.
- STEUER, H. 1997, Krieger und Bauern - Bauernkrieger. Die gesellschaftliche Ordnung der Alamannen. - V: K. Fuchs (ur.) 1997, 275-287.
- ŠMID, W. 1905, Das Gräberfeld von Krainburg. - *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 18, 81-96.
- ŠMID, W. 1907, Die Reihengräber von Krainburg. - *Jahrbuch für Altertumskunde* 1, 55-77.
- TEJRAL, J. 1990, K chronologii spon z langobardských pohřebišť v Podunaji. - V: *Pravěké a slovanské osídlení Moravy: sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka*, 231 ss, Brno.
- TEJRAL, J. 2002, Beiträge zur Chronologie des langobardischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. - V: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaunraum. Materialien des XI. Internationalen Symposiums "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaungebiet"*, Kravsko vom 16.-19. November 1998. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19, 313-358.
- TEJRAL, J. 2005, Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. - V: *Die Langobarden: Herrschaft und Identität*, Denkschriften 329, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9, 103-200.
- TOMKA, P. 1980, Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. - *Acta archaeologica Academiae scientiarum hungaricae* 32, 5-30.
- VIDRIH-PERKO, V., B. RAVNIK-TOMAN in N. ROBEŽNIK 2006, *Zlata doba Karnija: arheološka raziskovanja ZVKDS OE Kranj v Lajhu v letih 2004 in 2005*. - Kranj.
- VUGA, D. 1974, Sveta gora v Zasavju (Rovišče). - *Arheološki vestnik* 25, 424-445.
- WERNER, J. 1935, *Münzdatierte austrazische Grabfunde*. - Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 3.
- WERNER, J. 1961, *Katalog der Sammlung Diergard 1. Die Fibeln*. - Berlin.
- WERNER, J. 1962, *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. - Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 55.
- ZELLER, G. 1974, Zum Wandel der Frauentracht vom 6. zum 7. Jahrhundert in Austrazien. - V: *Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag, Teil 2*, 381-385, München.
- ŽMAVC, J. 1904, Das Gräberfeld im Lajh bei Krainburg. - *Jahrbuch der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale* 2, 233-274.

A contribution to the chronology of S-fibulae in Slovenia

Translation

Small animal fibulae in the shape of letter S and their variants have since the publication of J. Werner¹ been characterized as a Lombard form. Certain authors have studied this type of fibulae before and after J. Werner,² but his typology and chronology have remained the basis for research up to this day. Connecting these fibulae with the Lombards and dating them with the help of historical events reported in works like *Historia Langobardorum*, *Origo gentis Langobardorum* and *Historia Langobardorum codicis Gothani* are two constant facts we encounter when dealing with this fibula type. In the time since Werner's publication new data have accumulated with which the researchers have not yet dealt. U. Koch, who noticed a strong concentration of these fibulae in southern Germany, on the Alamannian and Bavarian territory, tried to explain their presence, studied in detail some

of Werner's variants and supplemented his distribution maps.³ The chronological scheme was supplemented with the results of new research by J. Tejral.⁴

In this paper I will be dealing with the S-fibulae found in Slovenia, with their wider European context and also with some deeply rooted theses about these objects.

Forty-six S-fibulae were found on seven sites in Slovenia. Thirty-six of them were found on the necropolis Lajh in Kranj,⁵

¹ Werner 1962.

² Werner 1962.

³ Koch 1968; 1977; 1980; 1990; 1997a; 1997b; 2001.

⁴ Tejral 1990; 2002, 2005.

⁵ 31 S-fibulae from the necropolis Lajh in Kranj (without the two missing and the three new finds) were published in 1980 (Stare 1980) in their grave contexts. Unfortunately not all original documentation of the 1897-1905 excavations was

three on the necropolis and in the settlement of Rifnik near Šentjur,⁶ two on the necropolis of Sv. Gora near Rovišče (in some publications Sveta gora in Zasavje),⁷ one on the necropolis Križišče Iskra in Kranj,⁸ one on the necropolis Pristava by Bled,⁹ one on St. Lambert near Pristava nad Stično¹⁰ and one unfinished cast on Zidani gaber above Mihovo¹¹ (fig. 1).

From thirty-six fibulae from the necropolis Lajh in Kranj two are missing (tab. 1) and three were found during rescue excavations in 2004 and 2005. These five fibulae will not be described here. New fibulae were presented at the exhibition *Zlata doba Kranja* (*Golden age of Kranj*) in the Gorenjski muzej in Kranj (December 2006-February 2007).¹²

Except for the fibula from St. Lambert, the cast from Zidani gaber and the fibula found in the settlement on Rifnik, all fibulae were found in graves. Researchers have not dealt especially with Slovenian S-fibulae, which they were usually dated to the second half of the 6th century according to the migration of Lombards from Pannonia to Italy in 568.

Also the chronological framework of the typology of S-fibulae by J. Werner was set according to the migration dates.¹³ He divided the history and the archaeology of the Lombards into three phases, the northdanubian phase (489-526/7), the pannonian phase (526/7-568) and the italian phase (after 568). Consequently S-fibulae have since his publication been used as chronologically well defined objects and usually dated their contexts.

J. Tejral is concentrating on separating the pre-Lombard and Lombard material in the northern part of the middle Danube region where the Lombards are supposed to have arrived around 489.¹⁴ His division of the Lombard material is slightly different from Werner's. It is composed of the **first phase** of necropolises with Elbe-Germanic material (470/80-510), **northdanubian phase** (510/20-540/50), late northdanubian or northdanubian-pannonian **transitional phase** (540-560) and the **pannonian-italian phase** (555-600).¹⁵

I believe the renewed chronological scheme by J. Tejral brings at least one important novelty, that is separating the earliest S-fibulae types such as Stössen-Záluži and Naumburg-Mochow from S-fibula types of the northdanubian Lombard

phase.¹⁶ Namely, according to Werner's chronology these two types belonged to the Lombard northdanubian phase.

The oldest S-fibulae do not appear in the first Lombard phase (with one exception in Šakvice) in the northern part of the middle Danube region according to Tejral. Later types appear in the second, northdanubian, phase, when the Lombards are supposed to have begun producing material (for example S-fibulae type Poysdorf) which separates them from other Elbgermanic peoples. S-fibulae are originally not exclusively Lombard but a wider Thuringian-Elbgermanic phenomenon. As one of Elbgermanic peoples the Lombards knew them, but they do not appear in their earliest phase after the arrival in the Danube region. Obviously the Lombards developed typical forms which we can connect with them later

But they were not the only ones. It is becoming more and more apparent that the S-fibulae had since the beginning been a favourite part of costume of many Germanic peoples who later developed their own variants of the basic form.¹⁷

The second important matter is dividing Werner's pannonian phase into two phases, a transitional northdanubian-pannonian phase and a pannonian-italian phase, which has been proved most adequate, at least in the case of the necropolis Lajh in Kranj. Perhaps this separation shows two waves of migrations to Pannonia in the years 526/7 and 546/7 or the separation of the generation which migrated to Pannonia from the one which left for Italy. The research of Slovenian S-fibulae showed that the latest S-fibula types which are often used for connecting Pannonia with Italy are very poorly represented in comparison to typologically earlier fibulae which are connected with the transitional phase.

Slovenian S-fibulae differ from the general European picture in that time, so we can now take a closer look at them.¹⁸

The earliest are small S-fibulae with horizontal or vertical ridges on the body dated to the end of the 5th century. Fibulae with horizontal ridges are divided into two subtypes, the ones with heads rotating anti-clockwise belong to the Stössen-Záluži type and the ones with heads rotating clockwise to the Naumburg-Mochow type.¹⁹ In Slovenia we have one example

considered and consequently some of the graves were put together incorrectly. While preparing my undergraduate thesis I tried to reconstruct the original graves. It was possible to assign S-fibulae to certain graves and to determine what kind of objects were found in those graves. As it was not possible to assign specific objects to specific graves, I did not further consider the grave combinations in my work. In this paper I am using the numeration of graves from the publication, the numeration of reconstructed graves is added in footnotes. Comparison of published and reconstructed graves is shown in *Table 1*.

Arguments for reconstruction and a list of archive sources can be found in Milavec 2004.

⁶ Bolta 1981; Ciglencečki 2005.

⁷ Vuga 1974.

⁸ Sagadin 1987, t. 4: 3.

⁹ Kastelic 1960, t. XV: slika 25.

¹⁰ Bitenc, Knific 2001, kat. 262.

¹¹ Bitenc, Knific 2001, kat. 263.

¹² Vidrih Perko, Ravnik-Toman, Robežnik 2006.

¹³ Werner 1962.

¹⁴ Tejral defines Lombard material as connected to the Elbe region from where the Lombards, being an Elbe-Germanic people, are supposed to have come.

¹⁵ Tejral 2005, 137-160.

¹⁶ I would like to emphasise here that I am aware of the problem of ethnicity in the time of migrations. I am using terms Lombard, Thuringian or Alamannic as an expression for an object which was either found in a region where a certain people is supposed to have lived in a certain time, according to historical sources, or had been recognized before in the relevant literature as Lombard, Thuringian or Alamannic, using the same arguments. Certainly nothing is definite and the danger of circular argumentation is eminent. My suppositions are not based on indications that Lombards definitely lived in a certain area, but that everything suggests to that they probably did. Also I do not want to define whether the women who wore S-fibulae felt Lombard, Roman or Frankish. This level of interpretation is at present unavailable. But it is permissible to conjecture what could in a given moment in a certain grave context be more probable. Compare for example Brather 2004.

¹⁷ Losert, Pleterski 2003, Verbreitungskarte 21.

¹⁸ Because of the problematic publication of the necropolis Lajh (see also Knific 1995) I am unable to use grave combinations for further analyses. Fibulae will be considered typologically and only in combination with those objects of which the presence in graves can be verified.

¹⁹ Tejral 2002, 335-336. There are certain differences in type definition between Tejral and Losert. After Tejral all Stössen-Záluži type S-fibulae have an open beak and all Naumburg-Mochow types have a closed beak. Losert divides all the ones with heads rotating anti-clockwise into the Stössen

of the Stössen-Záluží type (*pl. 1: 1*) from the necropolis Lajh in Kranj.²⁰ This type appears on the Thuringian territory and in present day Czech Republic. J. Werner dated this type to his northdanubian phase but J. Tejral emphasises that they do not appear in the Danube region (except for one example in Šakvice).²¹

Originally in the same grave as the first one was another ridge-decorated S-fibula²² (*pl. 1: 2*). U. Koch set this and similar fibulae among the analogies for S-fibulae found in graves 9 and 110 on the necropolis of Pleidelsheim,²³ which she connects with Thuringian influences. The fibula from Kranj is very similar to those, but it seems that the shape of ridges in the central field reminds us more of a meander such as we can find in a more complex form on northdanubian S-fibulae of the Poysdorf type.

Exclusively incised decoration, similar to early Thuringian fibulae²⁴ or a little later Poysdorf type and its combination in the grave with a fibula of the Stössen-Záluží type allow us to assign this fibula to the **northdanubian phase** (510-550).

The typical form of the northdanubian phase, according to both Werner and Tejral, is the Poysdorf type,²⁵ dated to the first half of the 6th century. The shape of the beak or snout of the fibulae of this type is still very similar to the Stössen-Záluží and such types: they are decorated exclusively with incisions, a meander in the central field and sometimes they bear a small ear on the head of the animal. In Slovenia there are seven examples of this type, four on the necropolis Lajh in Kranj, two on Sv. Gora and one on Rifnik near Šentjur. Besides the meander, this type can be decorated with vertical or horizontal ridges or even triangles on both animal necks. According to this decoration H. Losert divides the type into subtypes 1-3.²⁶ All Slovenian examples are decorated with vertical or horizontal ridges, as are fibulae from grave 26 in Čelakovice, from Nikitsch and Amiens²⁷ and the model from Poysdorf.²⁸ The two fibulae from Sv. Gora are typical and luxurious examples of the type²⁹ (*pl. 3: 2,3*); a fibula recently discovered in the settlement on Rifnik (*pl. 3: 6*) is more simple.³⁰

Fibulae of this type were also found in three graves in Kranj. A plain example with heads rotating anti-clockwise³¹ (*pl. 1: 3*) was discovered in grave 349, together with another fibula with incised triangles. This example of Poysdorf type has exact analo-

gies in Herbrechtingen,³² Kössingen³³ and Gemona.³⁴ In grave 31 there were two fibulae of this type³⁵ (*pl. 1: 4,5*), plainer and with heads rotating clockwise. Besides the described examples we could also assign to this type the fibula from grave 182³⁶ (*pl. 1: 6*), as it is decorated with one vertical ridge along the body and a schematized but still recognizable meander in the centre. J. Tejral divides the Poysdorf type into two subtypes, a more elaborate A and a schematized, in his words degenerated B.³⁷ The fibula from grave 183 could belong to subtype B.

To the younger examples of Poysdorf type J. Tejral compares (with certain doubts) two interlace-decorated fibulae from Šakvice in Bohemia. As analogies he mentions two similar fibulae from Kranj-Lajh.³⁸ They were discovered in grave 243³⁹ (*pl. 1: 7,8*) and are decorated with tripartite interlace but the beaks are different from the ones from Šakvice, and they are more similar to S-fibulae from around year 550.⁴⁰ Because of the interlace decoration J. Werner dated them very late, around year 600,⁴¹ but according to Moravian analogies we could suggest they belong to the group of earlier fibulae, for example into Tejral's transitional phase.

Two more fibulae, in my opinion, belong to the northdanubian phase. They were found in grave 57⁴² on Rifniki near Šentjur. The first one (*pl. 3: 4*) is decorated with incised horizontal ridges and triangles and is very similar to an S-fibula from grave 13/73 in Teurnia.⁴³ It could belong to the northdanubian phase because of the exclusively incised decoration, simple beak form and the motif of triangles and horizontal ridges which appear on many early S-fibulae.

The second one (*pl. 3: 5*) is decorated with schematized interlace, its snout and ear are shaped just like the Poysdorf type examples.⁴⁴ Because of the schematized interlace it can be compared to fibulae from Borotice and Klučov, which are dated by Tejral to the same period as the younger variant of the Poysdorf type. We can find similar decoration on a fibula from grave 38 in Güttingen,⁴⁵ dated to the late 6th century, and on a fibula from Nordendorf.⁴⁶ The shape of snout and ear of the Rifnik fibula speak above all for similarity to the Poysdorf type.

The Thuringian and northdanubian phases are followed by the **northdanubian-pannonian transitional phase** (530-570). This phase is marked by the Schwechat-Pallersdorf (Bezenye) type which is dated to the middle of the 6th century. There are nine examples of the type in Slovenia, of which five are typologically very characteristic and four are slightly different. Typical of this type are seven fields, on the body of which three are decorated with inlaid almandines or glass and four with vertical ridges.

type with a closed beak and the Záluží type with an open beak (Losert, Pleterski 2003, 174-175). In this paper I am using Tejral's typology.

²⁰ Stare 1980, t. 120: 5. Published as a stray find, according to original documentation from excavations of F. Schulz in 1901, grave 47.

²¹ Tejral 2002, 335-336; Losert, Pleterski 2003, Verbreitungskarte 21.

²² Stare 1980, t. 120: 4. Published as a stray find, according to original documentation from excavations of F. Schulz in 1901, grave 47.

²³ Koch 2001, Taf. 7: 3,4; Taf. 44: 4.

²⁴ For example Bertram 1995, Taf. 8; Quast 1997, Abb. 181.

²⁵ After the Tejral Klučov-Holásky-Poysdorf type.

²⁶ Losert, Pleterski 2003, 170-171.

²⁷ Werner 1962, 77.

²⁸ Werner 1962, Taf. 38: 12.

²⁹ Vuga 1974, t. 2,3. Stray finds.

³⁰ Ciglencečki 2005, Abb. 2: 2.

³¹ Stare 1980, t. 105: 12. From excavations of T. Pavšlar in 1901, grave 21.

³² Werner 1935, Taf. 10: 3.

³³ Knaut 1993, Abb. 24: a.

³⁴ Ahumada Silva 2001, Tav. IV.

³⁵ Stare 1980, t. 16: 5,6. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 31.

³⁶ Stare 1980, t. 61: 5. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 182.

³⁷ Tejral 2002, 341; Abb. 19.

³⁸ Tejral 2002, 341.

³⁹ Stare 1980, t. 74: 11,13. From excavations of J. Žmavc in 1903, grave 29.

⁴⁰ Losert, Pleterski 2003, 172; Abb. 23: 16,17.

⁴¹ Werner 1962, 126.

⁴² Bolta 1981, t. 10: 7,8.

⁴³ Piccotini 1976, 27-28.

⁴⁴ Tejral 2002, Abb. 19.

⁴⁵ Fingerlin 1964, Taf. 1: 3; Fingerlin 1971, Taf. 18: Gr. 38: 1; Steuer 1997, Abb. 298.

⁴⁶ Franken 1944, Taf. 6: 3.

In most cases there are three ridges on neck fields and five ridges on body fields. On the necropolis Lajh in Kranj such fibulae were found in three graves. In grave 312⁴⁷ there was one fibula according to the publication, but according to the original documentation it is apparent that there were really two identical fibulae in the grave, one of which was later mistakenly assigned to grave 195.⁴⁸ The original grave is number 96 from the excavations of J. Žmavc in 1903.⁴⁹ These two fibulae differ from the standard examples of the type in that they only have inlaid decoration in the central field while the two triangular fields are decorated with triangle-shaped ridges (*pl. 1: 9,10*).

Again according to the publication there was one fibula of Schwechat-Pallersdorf type in grave 346⁵⁰ (*pl. 1: 11*). After a review of the original documentation it became clear that there was one more S-fibula in grave 346 which was assigned to grave 277b⁵¹ in the publication. This second fibula has up to now been classified as type Schwechat-Pallersdorf, but in fact it belongs to type Várpalota 19 because of the ridges which are in all but one field curved, not straight.

One fibula of the discussed type was found in grave 160⁵² (*pl. 1: 12*) together with two other S-fibulae. Beside those found on the necropolis in Kranj there were also fibulae of the Schwechat-Pallersdorf type discovered in grave 83 on Rifnik⁵³ (*pl. 3: 7*), in grave 210 on the necropolis Pristava by Bled⁵⁴ (*pl. 3: 8*), in grave 12 on the necropolis Križišče Iskra⁵⁵ (*pl. 3: 9*) in Kranj and on Zidani gaber above Mihovo⁵⁶ (*pl. 3: 10*). The ones from Rifnik and Bled have the standard form of the type and the one from Kranj has four impressed circles in the central field instead of an inlaid stone or glass and triangle-shaped ridges in the triangular fields. The fibula from Zidani gaber is an unfinished cast, otherwise of standard form. The Schwechat-Pallersdorf type was in its time obviously a very popular and often imitated form and consequently has many variants where inlaid stones or glass are substituted by incised decoration. I believe these variants can be dated contemporaneously with the originals and not later.

There is another fibula that can be assigned to this type from grave 104 from the necropolis Lajh in Kranj⁵⁷ (*pl. 1: 13*). It is larger than the other ones, the heads are of rectangular shape, similar to late cloisonné and sectionmark S-fibulae of the pannonian-italian phase, the body is decorated with incisions imitating the Schwechat-Pallersdorf type division into fields, only that the fields here are decorated with impressed circles and points instead of inlaid stones or glass. Large S-fibulae with mostly rectangular-shaped heads appear often but differ largely in decoration. They were found for example in grave 1 in Gröbzig,⁵⁸ in Nordendorf,⁵⁹ in grave 680 in Straubing,⁶⁰ in grave 1 in Aderstedt⁶¹ and in grave 451 in Altenerding,⁶²

two from Cléry were published by Werner⁶³ and two others from Lützen⁶⁴ and Andrazzo di Forni di Sopra⁶⁵ do not have rectangular heads.

Among the more important evidence for the fact that the Schwechat-Pallersdorf type started to develop in the transitional and not in the pannonian-italian phase is an unfinished cast of a fibula of this type from Mušov in Moravia.⁶⁶

Among other forms of the transitional phase are three fibulae which are essentially similar in that they are decorated with vertical ridges, only the central part is different. Closest to the Schwechat-Pallersdorf type are two examples from grave 160 on the necropolis Lajh in Kranj⁶⁷ (*pl. 1: 14,15*) which were found together with a fibula of this type. They are decorated with vertical ridges and an inlaid stone or glass in the centre. They are notable for rectangular shaped heads and eyes. In this respect they are different from all other S-fibulae in Slovenia. H. Losert calls similar examples south German derivatives of the Schwechat-Pallersdorf type,⁶⁸ they were found for example in Vörs⁶⁹ and Cividale.⁷⁰ It is worth mentioning that in Bad Deutsch-Altenburg a model of a very similarly decorated S-fibula with rectangular-shaped eyes⁷¹ was found.

The next example, which is assigned to the transitional phase mostly for its incised decoration, comes from grave 112 on the necropolis Lajh in Kranj (*pl. 2: 1*) (one of two fibulae originally in the grave is missing).⁷² This fibula is decorated only with three vertical ridges out of which the middle one is cut into squares. One fibula decorated with vertical ridges was found in Renden in Germany,⁷³ another one with two cut ridges, which is more similar to ours, was discovered in grave 179 in Weingarten⁷⁴ and another one with two decorated ridges in Merdingen,⁷⁵ Two fibulae with animal heads from grave 140 in Pleidelsheim⁷⁶ have similar decoration of the body and two S-fibulae with cut middle ridge were also found in grave 810 in Straubing.⁷⁷

The Várpalota 34 type is probably the successor to the early S-fibulae decorated with incised triangles (for example the fibulae from Rifnik and Teurnia). In Slovenia four were found on the necropolis Lajh in Kranj. One pair comes from grave 133⁷⁸ (*pl. 2: 2,3*), one example was found in grave 349⁷⁹ (*pl. 2: 4*) together with an example of the Poysdorf type. Another one is presently in The Naturhistorischesmuseum in Vienna (*pl. 2: 5*), it comes from the first excavations on the necropolis between years 1897-1900.⁸⁰ Werner found analogies for this type

⁴⁷ Stare 1980, t. 91: 16.

⁴⁸ Stare 1980, t. 64: 2.

⁴⁹ Milavec 2004, 36-37.

⁵⁰ Stare 1980, t. 104: 7.

⁵¹ Stare 1980, t. 83: 5.

⁵² Stare 1980, t. 54: 8. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 160.

⁵³ Bolta 1981, t. 14: 3.

⁵⁴ Kastelic 1960, t. XV: slika 25.

⁵⁵ Sagadin 1987, t. 4: 3.

⁵⁶ Bitenc, Knific 2001, kat. 263.

⁵⁷ Stare 1980, t. 39: 3. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 104.

⁵⁸ Schmidt 1975, Taf. 61: 1c.

⁵⁹ Franken 1944, Taf. 6: 8.

⁶⁰ Geisler 1998, Taf. 240: 1.

⁶¹ Schmidt 1961, Taf. 41: m; Schmidt 1975, Taf. 44: 3.

⁶² Sage 1984, Taf. 195: 10.

⁶³ Werner 1961, Taf. 46: 279a,279b,284.

⁶⁴ Schmidt 1975, Taf. 108: 16.

⁶⁵ Menis 1990, 449: X.130.

⁶⁶ Tejral 2002, 344.

⁶⁷ Stare 1980, t. 54: 6,7. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 160.

⁶⁸ See footnote 35.

⁶⁹ Sági 1964, Taf. XXX: 2.

⁷⁰ Fuchs, Werner 1950, Taf. 32: B6,7,8.

⁷¹ Fitz 1987-1988, 60: 1.1.

⁷² Stare 1980, t. 41: 9. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 112.

⁷³ Schmidt 1961, Taf. 41: h.

⁷⁴ Roth, Theune 1995, Taf. 55: C 1b.

⁷⁵ Fingerlin 1971, Taf. 83: Gr. 145: 2.

⁷⁶ Koch 2001, Taf. 59: 4,5.

⁷⁷ Geisler 1998, Taf. 305: 3,4.

⁷⁸ Stare 1980, t. 47: 4,5. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 133.

⁷⁹ Stare 1980, t. 105: 13. From excavations of T. Pavšlar in 1901, grave 21.

⁸⁰ Stare 1980, t. 135: 11.

only in Inzing⁸¹ and in Cividale.⁸² Exclusively incised decoration of this type may be compared to the northdanubian phase types, but the shape of animal heads allows us to assign it to the transitional pannonian phase.

The next type of S-fibulae, which I put into the transitional phase as it does not appear in Italy, is the Nikitsch-Kranj type, as defined by Werner. It is dated to the first third of the 6th century. Fibulae of this type are small, similar to bird fibulae, and the decoration is similar to Schwechat-Pallersdorf type. The body is divided into three parts, in the centre field there is an inlaid stone or glass and the other two fields are decorated with (more or less) triangular-shaped ridges. Fibulae of this type can be found in western Hungary, eastern Austria and on Bavarian and Alamannian territory. In Slovenia there are three examples, all three from the necropolis Lajh in Kranj. One pair was found in a grave which was reconstructed after a review of the original excavation documentation as grave 61 from the excavations of J. Žmavc in 1903 (*pl. 2: 6,7*) (in the publication of the necropolis represented as graves 277 and 389⁸³). Another such fibula comes from grave 192⁸⁴ (*pl. 2: 8*). Analogies for this type can be found in graves 24 in Nikitsch,⁸⁵ grave 751 in Weingarten,⁸⁶ grave 9 in Fertőszentmiklós⁸⁷ and graves 192 and 127 in Altenerding.⁸⁸

Another type of S-fibulae which in outline resembles the Nikitsch-Kranj type was defined by J. Werner as type Várpalota 34-Vinkovci and was dated into the first half of the 6th century. Werner himself divided it further into subtypes, as did U. Koch⁸⁹ and H. Losert⁹⁰ after him. A Slovenian example of this type comes from the necropolis Lajh in Kranj, from grave 104⁹¹ (*pl. 2: 9*). According to U. Koch it belongs to the Várpalota/Vinkovci subtype and according to H. Losert it belongs to subtype Kipfenberg-Várpalota, variant 2. The body of the fibula is decorated with a spiral or a diagonal volute in the centre field and the other two fields are decorated with triangle-shaped ridges. This type is characteristic for northern France, southern Germany and Thuringian territory, but it does not appear in Czech Republic or in Italy and it is very rare in Pannonia. It does not belong to the typical Lombard S-fibulae. J. Tejral placed it among the latest S-fibulae,⁹² probably because it hardly appears on northdanubian territory, but I do not believe this is a sufficient argument for such a late date.

Similar to this type is an S-fibula from St. Lambert near Pristava above Stična (*pl. 3: 11*), its centre field is decorated with a double letter X instead of a spiral. I was not able to find exact analogies for this fibula; as it is in all other details similar to the Várpalota/Vinkovci type, I believe it can be dated to the same phase.

Typical S-fibula types of the **pannonian-italian phase** according to Tejral (555-600) are types Várpalota 19 and cloisonné S-fibulae, as they can be found in Pannonia and in Italy, but

also often on Alamannian territory.⁹³ These two types develop further in Italy, which is not the case with S-fibula types from previous phases, except for type Sarching. Characteristic for type Várpalota 19 are four fields decorated with curved ridges and three fields with inlaid stone or glass. In that the ridges are curved it differs from the Schwechat-Pallersdorf type, of which it is probably the successor. In Slovenia we have one recently recognized example of this type as previously mentioned⁹⁴ (*pl. 2: 10*).

Cloisonné S-fibulae appear more often. They are characterized by many fields with inlaid stone or glass which are joined into one larger field. The body of the fibulae is broader and reminds us more and more of round fibulae, while some forms of cloisonné S-fibulae develop into the shape of a sectionmark. All four Slovenian cloisonné S-fibulae were found on the necropolis Lajh in Kranj. Two are almost identical, they both have three inlaid fields in the middle of the body and they only differ in the decoration of the crest around the middle fields. The crest of the first fibula is pinched and the second one is cut into squares. The first fibula comes from grave 207⁹⁵ (*pl. 2: 11*) and the second one from grave 371⁹⁶ (*pl. 3: 12*). They have analogies in, for example, graves 2 in Rácalmás,⁹⁷ grave 480 in Straubing,⁹⁸ and grave 2/75 in Teurnia.⁹⁹

The other two are slightly different from the standard form. They are almost identical, heads rotate anti-clockwise and they have two different animal heads and five inlaid fields in the middle. One of the two heads has an ear and the other one is bird-like. Opposite to the first head the fibulae have two knobs. In the eye of the bird-like head of one of the fibulae there is an octagonally cut stone which is exceptional. They were found in grave 170¹⁰⁰ (*pl. 2: 13,14*). Analogies can be found in grave 1-4 in Herten¹⁰¹ and in grave 95 on the Swiss necropolis of Lagenthal-Unterhard.¹⁰² The Swiss fibulae are almost identical to ours, only the inlaid fields are different.

The only one left is type Sarching. On the necropolis Lajh in Kranj were found two examples, one in grave 292¹⁰³ (*pl. 2: 15*) and the other in grave 336¹⁰⁴ (*pl. 3: 1*). The body of this type of fibulae is composed of two tear-shaped bodies with horizontal ridges and bird-like heads with open beaks, connected with a middle part which can be decorated in different ways. The fibulae from grave 14 in Sarching do not have a ridge on the beak, and the middle part is composed of two ridges. This is also the form of most south German examples of this type; Italian examples from Cividale (and also one from grave 468 in Schretzheim) have a cloisonné or niello-decorated middle part and a ridge on the beak. Werner assigned this type to the Pannonian phase¹⁰⁵ although until then no such fibulae had been found in Pannonia. This has not changed; there are still

⁸¹ Bott 1952, Taf. 3: 4,5.

⁸² Fuchs, Werner 1950, Taf. 32: B1.

⁸³ Stare 1980, t. 83: 4; t. 110: 10.

⁸⁴ Beninger, Mitscha-Märheim 1970, Taf. 5: 68.182,68.183.

⁸⁵ Beninger, Mitscha-Märheim 1970, Taf. 5: 68.182,68.183.

⁸⁶ Roth, Theune 1995, t. 274 A: 1.

⁸⁷ Tomka 1980, Abb. 8: 7; Menis 1990, 58-59.

⁸⁸ Sage 1984, Taf. 194: 6; Taf. 195: 7,8; Losert, Pleterski 2003, 166-167.

⁸⁹ Koch 2001, 217-218, 554-555.

⁹⁰ Losert, Pleterski 2003, 167-168.

⁹¹ Stare 1980, t. 39: 2. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 104.

⁹² Tejral 2002, Abb. 22.

⁹³ Bierbrauer 1990, 78-79 (fig. 6, 7).

⁹⁴ See footnote 46.

⁹⁵ Stare 1980, t. 68: 5. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 207.

⁹⁶ Stare 1980, t. 110: 6. From excavations of T. Pavšlar in 1899, grave 13.

⁹⁷ Bierbrauer 1990, fig. 7: 5.

⁹⁸ Geisler 1998, Taf. 173: 1,2.

⁹⁹ Piccotini 1976, 32.

¹⁰⁰ Stare 1980, t. 57: 5,6. From excavations of W. Šmid in 1905, grave 170.

¹⁰¹ Garscha 1970, 90, Taf. 85: 12.

¹⁰² Ramstein, Suter 2001.

¹⁰³ Stare 1980, t. 88: 6. From excavations of J. Žmavc in 1903, grave 76.

¹⁰⁴ Stare 1980, t. 102: 2. From excavations of T. Pavšlar in 1899, grave 8.

¹⁰⁵ Werner 1962, 78.

no such fibulae in Pannonia and further to the north there are only two, one on the Thuringian territory¹⁰⁶ and one in Velke Pavlovice.¹⁰⁷ This probably shows that we are dealing with a type which does not really appear on the territory of the Lombards. U. Koch was of this opinion when she studied type Sarching¹⁰⁸ and also M. Knaut when he studied its variant, the Armentières-Andernach type.¹⁰⁹ Obviously this is a south German type which also appears in Italy. Regarding the fact that this type rotates anti-clockwise and that the body decoration and an open beak compare to the earliest S-fibula types we could suppose that this type belongs already to the pre-pannonian phase. In any case I disagree with Tejral's placing this type among the latest S-fibula types.¹¹⁰

Hence we can see that Slovenian S-fibulae typologically mainly belong to Tejral's northdanubian-pannonian transitional phase (twenty-one examples out of forty-one), while quite a few belong also to the northdanubian phase (twelve examples out of forty-one). There are very few fibulae which we could place among the examples which typologically link Pannonian and Italian finds, and thus point to the migration of Lombards from Pannonia to Italy on the artefact level. In the case of Slovenian finds, Tejral's division of Werner's pannonian phase is most adequate.

The question remains whether the graves with S-fibulae in Slovenia represent the generation from the time of the Italian migration, or are we dealing with an older generation which migrated to Pannonia, perhaps as early as in 526/7? The typology of our fibulae could confirm this thesis. The answer to the question of why there are very few later S-fibula types, which otherwise appear in Pannonia, is difficult. Perhaps future excavations on the Kranj necropolis will provide an answer. The S-fibulae, found during the excavations in 2004 and 2005, certainly belong to pannonian-italian types.

When considering the chronology of migrations into Pannonia, Tejral's idea about the division of Danube region necropolises is also interesting. It is based on I. Bóna's division of Pannonian necropolises into two types. Large ones between Vienna and Budapest with approximately 100 graves represent the Szentendre type, and small ones with approximately 40 graves represent the Vörs-Kajdacs type. The first type is supposed to represent the first migration wave from the time around 526/7, and the second the migration from the time around 546/7.¹¹¹ Tejral proposes carefully that these two types could be linked with similarly divided necropolises in the middle Danube region. Small necropolises (for example Aspersdorf and Čejkovice) could represent groups who migrated into Pannonia in 526/7 and there founded the Szentendre type of necropolises, and the large ones (for example Holubice, Lužice and Maria Ponsee) would represent the second migration wave.¹¹²

Among Slovenian S-fibulae are examples for which analogies can be found on territories which are traditionally definitely not connected with Lombards. This is the next problem in which I am interested. Distribution maps of certain types (types Cléry, Sarching, Armentières-Andernach, Marktobendorf, Altenerding, south German variants of type Schwechat-Pallersdorf, Várpalota

34-Vinkovci)¹¹³ clearly show that we cannot insist on linking these objects and the Lombards. It is certain that this connection is valid for some types - for example, definitely for the Schwechat-Pallersdorf type - but even this most characteristic Lombard type is widely spread in southern Germany. S-fibulae are a wide European phenomenon which should be considered unbiased and on a local scale in order to define the centres of distribution of certain types and subtypes. In this discussion it is necessary to consider Tejral's recent theses about the appearance of S-fibulae on the Thuringian-Elbgermanic territory before the appearance of recognisably Lombard forms in the middle Danube region. This would mean that in the sense of development S-fibulae are independent of the Lombards, but it is obvious that they later accepted them as their favourite small fibula type.

The next thing I believe should be considered is the necessity of the four-fibula combination in Germanic women's costume of that time, of a pair of small and a pair of bow fibulae worn together. On the necropolis Lajh in Kranj there are twenty-one graves with S-fibulae, but only in one was a small fragment of a bow fibula found.¹¹⁴ The graves could naturally have been plundered, but the situation is similar also on the necropolis of Altenerding where only four out of twenty-four graves with S-fibulae also contained bow fibulae.¹¹⁵ In comparison, nine graves out of seventeen with bird fibulae also contained bow fibulae.¹¹⁶

The reason for this could lie in chronology, if we considered the facts about fibula wear which tell us that between 450 and 600 the typical wear was a combination of four fibulae, a pair of small ones and a pair of bow fibulae. From 600 till the custom of grave goods stopped, the use of one round plate fibula prevailed. In greater detail those changes in use were followed on the necropolises of Köln-Müngersdorf, Lavoye and Schretzheim. The research showed that the combination of four fibulae is characteristic mostly for the time until 570, then from 570 till 600 only the small fibula pair is supposed to remain in use, at first a pair of identical, then a pair of different ones. After year 600 the Mediterranean wear of only one fibula prevails.¹¹⁷

The combination of four fibulae appears in Pannonia and in Italy, and in those combinations S-fibulae appear which are typologically later than Slovenian ones, for example section-mark-shaped S-fibulae.¹¹⁸ In my opinion the lack of bow fibula combinations in Slovenia is not so much the consequence of chronology but more of costume. Instead of the standard combination of two bow and two small fibulae, mostly worn one under the chin and one in the middle of the chest, Slovenian S-fibulae are worn in pairs (Lajh in Kranj, graves 371, 346, Schulz 1901/47, 243, 277b, 312, 133; Rifnik, grave 57) or are combined with a third, round, crossbow or Roman fibula (Lajh in Kranj, graves 349, 104, 112, 170, 192).¹¹⁹ In some cases one S-fibula is combined with a different type of small fibula (Lajh in Kranj, graves 336, 182, 195, 207, Pristava by Bled, grave 210). Besides, if there are two S-fibulae in the grave, they are worn one on each shoulder (Lajh in Kranj, graves 243, 277b,

¹⁰⁶ Múcheln-Zöbiger, grave 2. Schmidt 1976, 88, Taf. 68: 1a,b.

¹⁰⁷ Tejral 2002, Abb. 22: 3.

¹⁰⁸ Koch 1968, 35-36; 1977, 65; Werner 1961, Verbreitungskarte 12; Koch 1980, Taf. VI.

¹⁰⁹ Knaut 1993, Abb. 23.

¹¹⁰ Tejral 2002, Abb. 22.

¹¹¹ Bóna 1970-1971, 48-49.

¹¹² Tejral 2005, 137-138.

¹¹³ Werner 1961, Verbreitungskarte 11, 12; Koch 1980, Taf. VI, VII; Koch 2001, Abb. 94, 104; Knaut 1993, Abb. 23; Losert, Pleterski 2003, Verbreitungskarte 18, 20, 21.

¹¹⁴ Milavec 2004, 38-39.

¹¹⁵ Losert, Pleterski 2003, Tabelle 14

¹¹⁶ Losert, Pleterski 2003, Tabelle 13.

¹¹⁷ Zeller 1974; Clauss 1989; Martin 1995.

¹¹⁸ For example grave 16 from Rácalmás and grave 5 from Cividale, necropolis Gallo: Menis 1990, 53 in 389.

¹¹⁹ See also Knific 2005, sl. 8.

312, 133; for graves 371, 346 and Schulz 1901/47 there are no data), and not one under the chin and one on the chest as is typical of the Merovingian costume. The wear of S-fibulae in Slovenia is apparently different from the standard women's costume of the late 5th and 6th centuries.¹²⁰

So were the women in the S-fibula graves Lombard or not? I suppose that could be the case for the graves with two S-fibulae, such graves are also found for example in Várpalota (graves 34 and 4b). Graves where two S-fibulae are combined with a third small fibula are interesting. They could represent Romans or Lombards. We can expect romanized settlers in grave 210 on Pristava by Bled, maybe also in Kranj graves with bronze bracelets which are a typical jewellery of the Romans (graves 195, 104, 170). If we consider the above linking of S-fibulae with other peoples' settlement areas we might perhaps see in their owners women of some other Germanic people. We can be sure at least about the fact that S-fibulae were produced in this area and were available to its inhabitants. A proof of this is the find of a cast of a fibula found on Zidani gaber above Mihovo. Like the cast found in Mušov in Moravia¹²¹ the fields for inlaid stones are filled, which shows that space for stone or glass was made after casting. This probably shows that imitations of the Schwechat-Pallersdorf type - of which those fields are decorated with incisions - really are cheaper imitations of this kind of jewellery.

After this review of Slovenian S-fibulae we can see that in some details they differ from the rest of Europe. It is very interesting that mostly early types appear and not those which link Pannonia and Italy. This can be of special importance, or it could also only be the consequence of the current state of research. In any case it will be necessary to wait before any further conclusions can be made for the publications of the Pannonian sites which will balance the state of research and enable actual comparisons. Beside that, according to recent discoveries, the necropolis Lajh in Kranj might yield artefacts which will change the current typology and S-fibula wear in this area. But the fact that S-fibulae are not so very Lombard as we believed is being proved by new research.¹²²

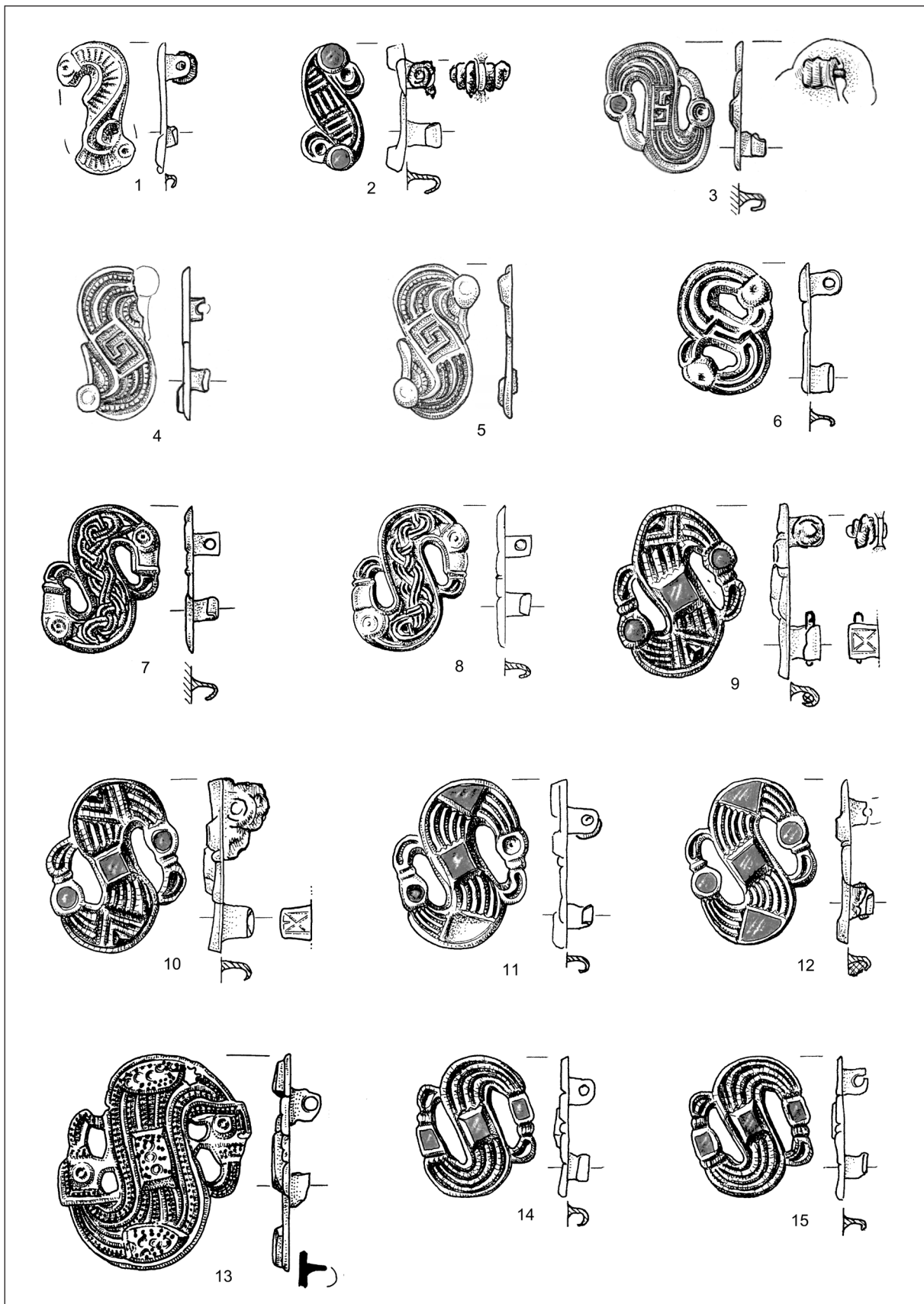
Tina Milavec
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
tina.milavec@zrc-sazu.si

¹²⁰ It should be mentioned here that during the 2004 and 2005 excavations, graves with four fibulae combinations were found, but not with S-fibulae.

¹²¹ Tejral 2002, Abb. 21.

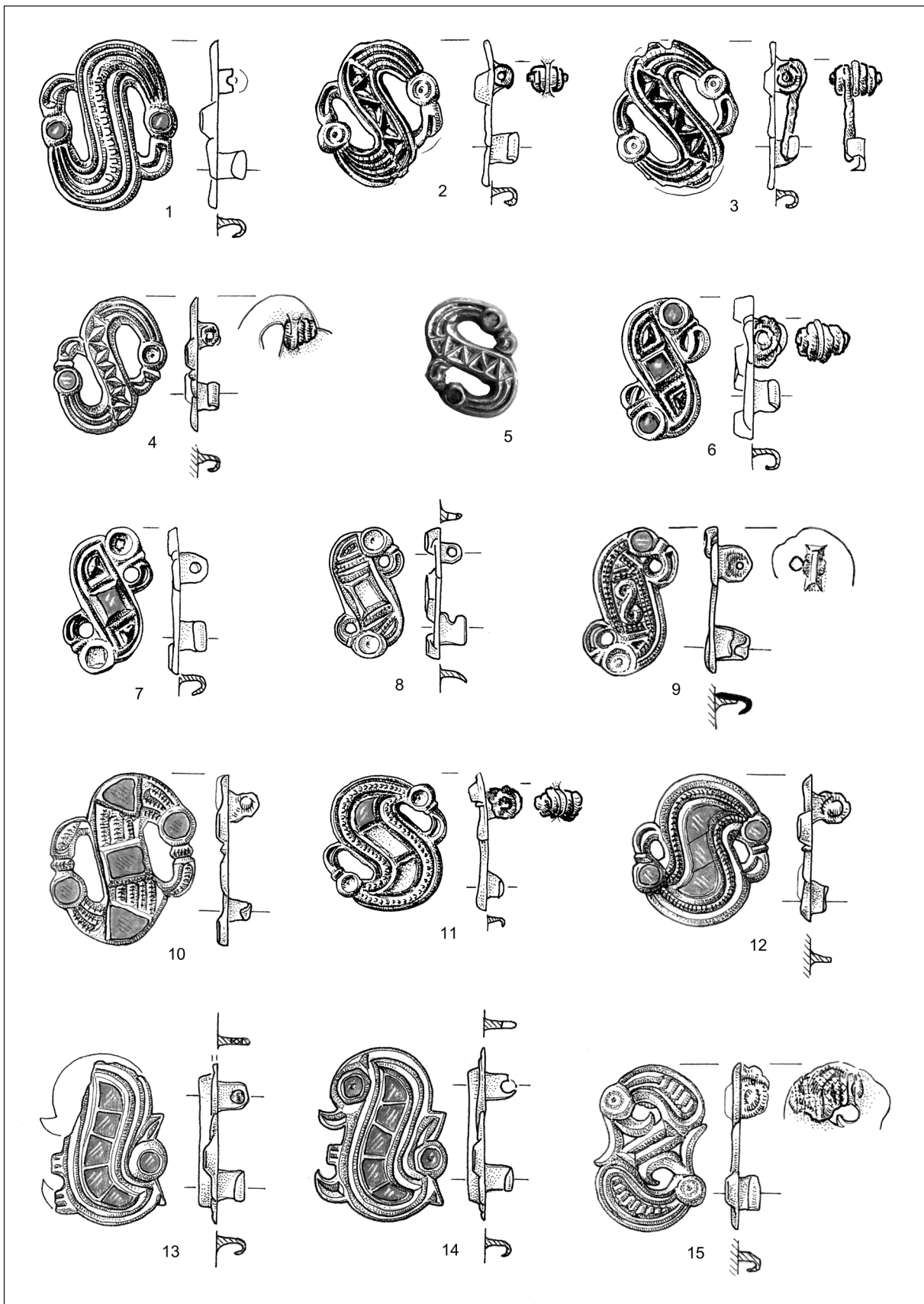
¹²² For example Pilet 2002.

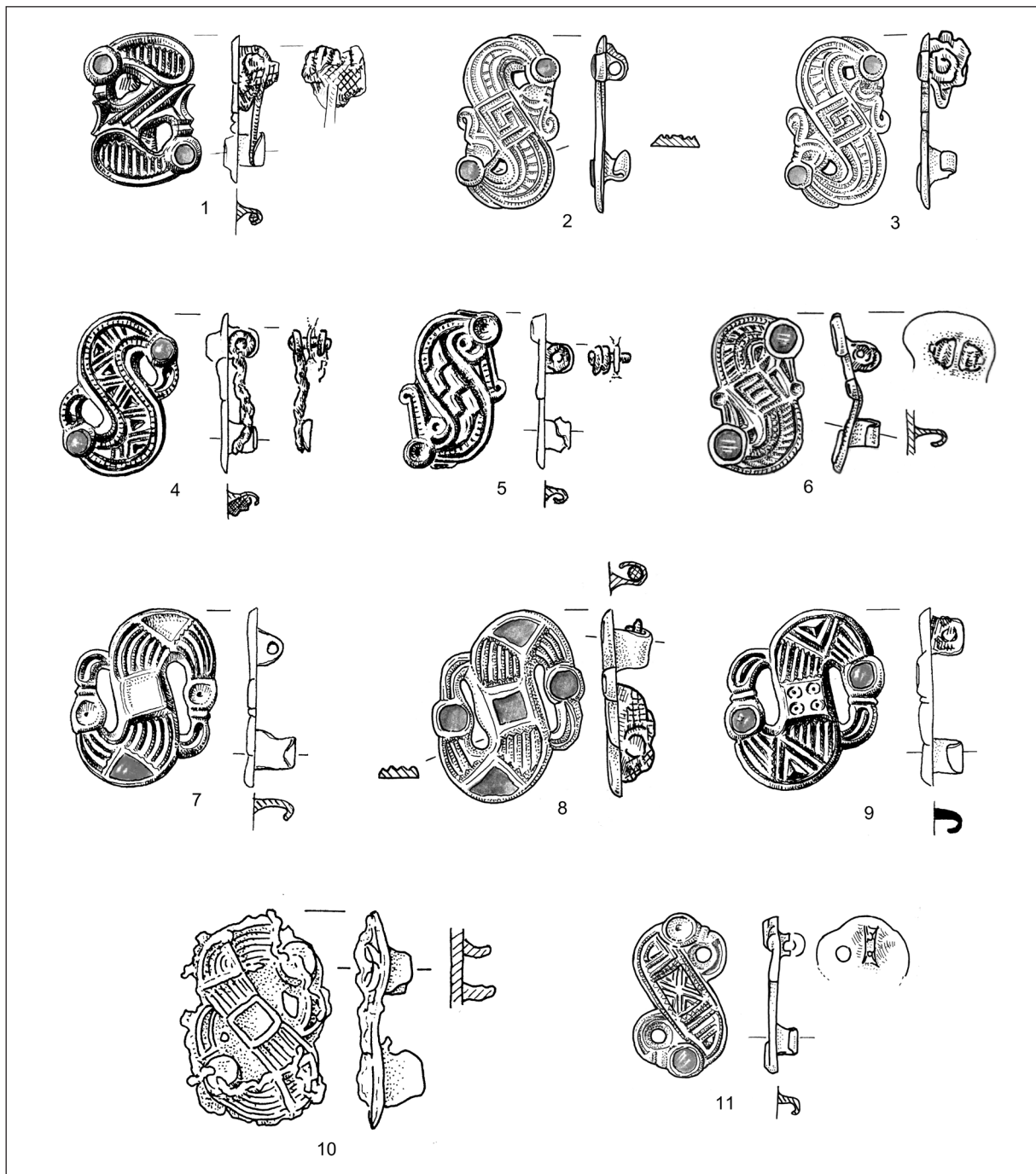

T. I: Lajh v Kranju. 1-12,14,15 srebro; 13 verjetno baker. M. = 1:1.

Pl. I: Lajh in Kranj. 1-12,14,15 silver; 13 probably copper. Scale = 1:1.

T. 2: Lajh v Kranju. Srebro. M. = 1:1. (5 - NHMW, fotografija: B. Odar.)
 Pl. 2: Lajh in Kranj. Silver. Scale = 1:1. (5 - NHMW, photo: B. Odar.)

T. 3: 1 Lajh v Kranju; 2,3 Sv. Gora pri Rovišču; 4-7 Rifnik pri Šentjurju; 8 Pristava pri Bledu; 9 Križišče Iskra v Kranju; 10 Zidani gaber nad Mihovim; 11 Sveti Lambert pri Pristavi nad Stično. 1-8,10-11 srebro; 9 verjetno bron. M. = 1:1.

Pl. 3: 1 Lajh in Kranj; 2,3 Sv. Gora near Rovišče; 4-7 Rifnik near Šentjur; 8 Pristava by Bled; 9 Križišče Iskra in Kranj; 10 Zidani gaber above Mihovo; 11 Sveti Lambert near Pristava nad Stično. 1-8,10-11 silver; 9 probably bronze. Scale = 1:1.